

КЪМ БИОГРАФИЯТА НА КИРИЛ ХРИСТОВ

Акад. Михаил Арнаудов

В книжка 2 на „Литературна мисъл“, год. IX (1965), стр. 73—99, аз изнесох част от една биографическо-психологическа анкета за Кирил Христов, която засяга някои важни моменти от вътрешната и външната история на неговото поетическо дело. Сега предлагам друга част от тази анкета, с предимно биографически данни и с бележки за срещите ми и разговорите ми с поета. Важно допълнение към този материал би образувала преписката ми с поета, в която се засягат често въпроси от биографически и психологически характер, свързани с потеклото на литературните му произведения. Анкетата ми от 1914—1915 г., продължена и в 1921 г., се отнася главно до детинството, ученичеството и ранния период на творчеството на Христов. Колкото и кратка, тя идва да допълни свидетелствата и признанията на поета пред други лица, както и публикуваното от него по тази част в разни спомени и статии. Дневникът ми с бележки за срещи и разговори с поета не е държан последователно, но той може да има някаква стойност като непосредствено отражение на мислено и вършено от поета. Колкото бегли и случайни да са тези бележки, те биха допринесли нещо за вникване в характера и в делото на една личност, която заема значително място в литературата ни от периода между 1894 и 1944 г.

Трябва изрично да се подчертае, че биографската и мемоарната литература за Кирил Христов остава все още доста оскъдна и че тя се нуждае от нови показания и документи, каквито вярвам ще се открият по-късно. Не само за патриарха на новата ни литература, Иван Вазов, но и за следващите две-три поколения български поети и белетристи се налага, догде е време, да се издирят и изнесат в печата по възможност повече данни относно частния и обществения им живот, интимните им чувства и историята на техните произведения, за да бъдем сравнително по-добре осведомени. И за България важи това, което някои литературни историци отбелязват напр. за Русия, а именно, че далеч не е било направено всичко необходимо за разкриване на живота и творческото развитие на най-значителните майстори на словото. Като изтъква веднъж колко малко се знае за преживяно и мислено от колосите на руската литература от XIX век, полският литературен историк Александър Брюкнер, забелязва в *Archiv für slavische Philologie*, том 41 от 1927 г., стр. 64, следното: „Миналото се грижи твърде малко за жизнените обстоятелства на своите поети и прозаисти; никой съвременник, никой приятел, никой близък на Грибоедов, Пушкин и други като тях не си е дал труд да фиксира техния образ. Изворите на старата, чистата, и непосредствената традиция са за винаги затрупани, само писма, доколкото са запазени, ни позволяват да надникнем там, иначе ние можем да разчитаме само на анекдоти, несигурни спомени, очевидни клюки. Трогателно е да се гледа с какъв пиетет, за жалост *post festum*, някои се стараят да издирят всичко, което може да се достигне.“

Заслужава да се припомни, че още Пушкин, в своето „Пътуване до Ерзерум“, е давал израз на съжалението си, че никой близък на Грибоедов не ни е оставил що-годе важни сведения за живота му, че другарите му са се оказали твърде безжалостни, като не са писали нещо съществено от познатото им за живота. Подобна мисъл е имал у нас и Кирил Христов, когато с оглед към някои културни недъзи в България пише в предговора към

своята „Затрупана София“ от 1943 г.: „Свидетелите отнасят в гробовете си скъпоценни материали за живота и делото на най-великите, които народът ни е създал. След много години млади учени хукват да дирят спомени ако не направо от живи още, поне каквo е чуло второ поколение. Но е вече съвсем късно.“ И той добавя: „Колко много бихме знаели за Ботев, за Л. Каравелов, за Друмев, за Вазов, за Алеко Константинов, за Пенчо Славейков и за други още, ако поне някой от техните съвременници — единствен свидетел — би изпльннил своя дълг.“

Христов смело може да се нареди покрай тези свои предходници и съвременници, ако трябва да бъде посочен дългът на близките му да завещаят на потомството една точна и достоверна традиция за жизнения му път и за историята на литературното му дело. В това отношение е сторено вече нещо от някои негови приятели и познати. Тук изнесам анкетни и други свидетелства така, както те са били записани непосредствено след преживяно или узнато, като понякога ги допълвам със спомени и показания от по-късно, дошли да разяснят един или друг факт.

М. А.

Ч а с т I

ИЗ ЖИВОТА НА КИРИЛ ХРИСТОВ ДО 1911 ГОДИНА

(Анкета от 1914 и 1921 г.)

1. РОД, БАЩА И МАЙКА

На въпроса, доколко се смята и духовно син на родителите си, Христов отговаря: „Смятам, че всичко най-ценно, което имам, е от майчина страна. На баща си дължа своя характер, а на майка си — своята литература.“

Майка ми изглежда да е била мистическа натура. Боледувала е от очи няколко години и, при тия условия тогава, забулвали са я с чер плат; и когато е имало слънце, трябвало е да стои по цели часове така. Това я е карало да концентрира мислите си. Когато оздравяла, първото ѝ желание било да ѝ купят библията. И любопитно е, че — момиче още — когато връстничките ѝ ходели на хоро, тя събирала другарките си, да им тълкува библията.“

— От где е била родом и какъв е родът ѝ?

„Коренна старозагорчанка, от първия тогава род на Стара Загора, хаджи Йорговия. Знае се родът ѝ от четири-пет поколения. Майка ми е внучка на хаджи Йорга... Най-големият земевладелец, с чифлик, кории... Най-силният човек в тоя окръг. Има легенда (която проф. Киров, вуйчо ми, разправя), че неговият пращяло дошел с брата си нейде откъм Запад, от Далмация. След някоя война е било: Босненското въстание ли, походът на Турция към Виена ли, нещо преди двеста години. Аз предполагам да са били политически бегълци, през някои смутове във Венецианската република. Фамилното им име не се помни, на тия братя, Йоргу и Стою. Трябва да не са дошли с празни ръце.“

— Кое дете по ред е поетът?

„Аз съм пръв и последен. Били са нещо три години женени родителите ми, когато убиват баща ми. Майка ми след три месеца умира. Тя е била тогава 23—24 годишна, баща ми на около 30 г. Даже не ще е имал 30.“

— Нещо за рода на бащата?

„Там малко се знае. Той останал сирак седем-осемгодишен и, още хлапе емигрирал в Румъния на печалба.“

Връща се като един от най-големите богаташи, ангросист; поръчвал цели тренове стока от Русия... (Аз щях да бъда сега най-богатият български писател). Един предприемчив човек; извънредно нервен; упорит: каквото каже в работата си, не отстъпва нищо.

И пръв в Стара Загора унищожил пазарлъците: „Толкоз ми струва, нищо повече“. Вуйчо ми можа да издири портрета му в Румъния. Изглежда силен, самонадеян и упорит човек.“

Връщайки се на характера на баща си, Христов допълня:

„И тази негова упоритост му е излязла главата, я! Имал е невярно представление за руската сила, и щом веднъж няколко казашки дружини са влезли в Стара Загора, той сметнал, че градът вече по никой начин не може да мине под турците. На края на Стара Загора се води сражение, гранати падат в града, — той има такава вяра в русите, че не позволява на своите да бягат, като другите, към Средна гора. Трябва този човек да е бил силно привързан към семейството си. Нашият двор е бил като малка крепост. Набрали се там да се скрият 150—200 души. Аз, заедно със своите, съм бил в зимника, у баба си на ръце... Разплакал съм се в тъмното, и чуждите хора ни изтикваат навън, да не ги издам. Когато турците съсекли пътните врата и влезли, заварили баща ми на двора, п р и семейството си. И пръв той е убит...“

2. ДЕТИНСТВО

На въпроса: кога е роден поетът, отговорът бе: „1875 г. 29 юни ст. ст.“¹

Продължавайки да говори за събитията след войната, Христов разказва:

„Отвеждаат ни, — майка ми, баба ми и слугинята, която ме е носила, заедно с всички останали жени в Стара Загора, — пеш в Одрин, като военнопленни. Баба ми мислела да ме опашат с разни наниз под дрехите, че да отърват нещо, ама побояла се, че турците няма да имат търпение да ги режат, а ще забият ножа. После съжаляваше за това, понеже никой турчин не ме пипнал, да види няма ли нещо скрито.“

„След Санстефанския мир идва в Одрин брат на баба ми, да ни прибере в Стара Загора. В туй време произвеждат вуйчо ми (сега запасен генерал Абаджиев) офицер, и оставаме да живеем при него с баба си. Щом сме се прибрали в Стара Загора, майка ми умира. Била е в положение, последен месец, с мой брат, който при раждането си в Одрин умира. Тя се разболява от тифус и свършва с бързотечна охтика.“

„Току що бях тръгнал на училище, заболях от треска, — навярно е било малария. Цяла година продължава, всеки ден в определен час ме тресеше. Щом наближеше часът, аз сядам и чакам треската.“

„В училището първата година имах съученици дори на пет-шест години по-големи от мене. Много често съм се тупал с тях. Като не мога да надвия, ритам с ботуши, с каквито обикновено ходех. И спомням си, как и най-големите се разреваваха с глас. Правехме сражения. В Одрин - Чаталджа ще видиш един разказ, „Келеша“ — почти страничка от дневник е.² То след войната навред ставаха такива сражения между децата, но най-често в Стара Загора, понеже мястото, с развалини, килнати стени, представляваше позиции, помагаше.“

От спомените в детинство най-отчетлив е запазен тоя за смъртта на майка му, макар че е бил само на две години и половина. „Сутринта, когато се събудих, видях няколко жени облечени в черно и баба си да плаче. Умрялата беше в съседната стая. Аз се разплаках, и баба ми ми каза да мълча; даде ме на някого да ме изнесе вън на двора.“

¹ Срв. подзаглавието на „Станси“, в сборката Песни и въздишки (1896), 35: „Написани в деня на моето двадесетолетие — 29 юни 1895 г.“

² В Одрин - Чаталджа. Литературен сборник под ред. на Ив. Вазов, К. Христов и А. Балбанов (1914), на стр. 31—33 е поместен разказът от К. Христов „Имало глава да пати“, герой на който е Келешът. Началото гласи: „Децата в училището му викаха Келешът, защото, когато се острижеше, по главата му лъсваха множество големи и малки белези от камък...“ И по-нататък: „По това време моят роден град Стара Загора, изгорен от ордите на Сюлейман паша през руско-турската война, представляваше грамадни пространства от съсипни... Из тия пожарища, богати с камъни, всеки празничен ден се даваха сражения между хлапаците на махала Алтън топ и тия на Новата махала... Келешът, дребен и пъргав хлапак, бе генералисимусът на Алтън топ, избран единодушно.“

Друг отчетлив спомен от най-ранно детинство се отнася до симпатията му към едно момиченце, дъщеря на чех, инженер в Стара Загора. Имало в двора на училището една голяма стара черница и той се катерел по върховете, да къса черни бобонки за малката си изгора.

3. ПЪРВИ ПОЕТИЧЕСКИ ОПИТИ И ПЪРВО ЧЕТИВО

Горе-долу по това време или малко по-късно се опитва той да пише и стихове.

„Или в осмата, или в деветата година съм бил. Спомням си първото свое стихотворение. То беше по разказа на баба ми за изгарянето на Стара Загора и изкалянето на толяк хиляди хора. Може да се смята туй нещо първа редакция на баладата В пламъците на Стара Загора.“

„От тази възраст чета и руски. У дома, през дългите зимни вечерни четения, вуйчо ми четеше на глас руски — обикновено от Н и в а разкази. Вземам после и аз — или брой от Н и в а, или някой военен устав — чета, чета и удивлявам се, че почвам да разбирам. Първия писател, с когото се залових, бе Лермонтов. Имах един чудесен другар от детинство, с когото четях: на художника Антон Митов брат му, и той художник (— умря, когато бе твърде млад, едва върнал се от Италия; има в Музея една-две негови картини). Вуйчо ми имаше може би най-голямата библиотека в Стара Загора, един шкаф с 500—600 книги. Още догде бях в отделенията, идеха ученици от класовете да им давам книги, между друго и сегашният книгоиздател Георги Бакалов, 4—5 години по-голям от мене.“

„Най-хубави месеци в детинството ми са тези през лятото, когато прекарвахме или на Старозагорските бани, в планината, или в село Айнанлии (сега Дъбово), към Казанлък: там биваше гарнизонът на Старозагорския полк на лагер. Цялото лято минаваше в скитане из кории, яздене на голи коне; или с войниците по маневри, даже на нощни сражения. Мене ми е чудно, как не съм станал военен: такава атмосфера на военщина бе около мене... Социализмът ме отклони. Там, около това село, какви чудесни вековни дъбрави имаше! Самата ни къща беше на синора на една дъбрава: на 20—30 крачки големи дървета, някои кухни, колкото половин стая, да събереш 10—15 овце вътре...“

„Вуйчо ми ме оставяше на пълна свобода, догдето свидетелствата бяха добри. Първата двойка прати по дяволите тая свобода — на геометрия във втори клас получих двойка. Оттогава починаха да ми забраняват в къщи да чета други книги. Контролираха ме нощно време какво чета. Туй ме накара да си служа с малки хитрости. Вземам лист от учебника, та го турям върху книгата, която чета; щом чуя, че иде някой, дръпна листа отгоре. Към четвърти клас станах абсолютно невъзможен в къщи... (А, аз прескочих това: при разни местения на вуйча ми, като офицер, из разни краища на България, ходех и аз с него: в Самоков, София, Търново). В Търново свърших четвърти клас. През лятото лагерът на полка беше в Русе; и нашите там. Тогава ставах все по-своенравен: по цели дни не се прибирах, скитах по брега на Дунава, — със социалистически брошури в ръцете и с поезия в душата. Там написах първите си сатирически опити и в същото време някои нежни акварели.“

„В Русе получих и първия литературен хонорар, във вид на бой. Бях превърнал печката в своята стая на скрита библиотека, социалистическа. Кога ме нямало в къщи, вуйчо ми открива червеното съкровище, брошурите на Гулапчева; между тях и една тетрадка със стихове. Тоя ден се получило у дома и едно писмо до мене, от съученик анархист, гдето имало патетически тиради против Стамболова, против Княза, — което собствене раздражнило вуйчо ми и го накарало да направи обиск. Тъкмо той преглеждал стиховете, когато аз се връщам в къщи. Накара ме да му прочета на глас една сатира за ордените. Аз, без да се смушвам, прочетох няколко куплета. Той дойде в страшно негодувание, пишна шашката и с канията ме натупа. Същата вечер аз офейках от дома.“

„У дома се изплашават да не би да съм се удавил в Дунава, от обиди.“

Вече девет или десетгодишен той правил опити за самоубийство, за гдето бил затворен в стаята си и трябвало от там да гледа другари като играят. Бил още тогава много

„отпринчаво и пакостно“ дете; рядко минавал ден да не е направил някоя поразия: строши нещо, връща се с пукната глава, скъсва си дрехите в борба. След такива случаи бивал добре натупван: вуйчо му бил на младини нервен човек, „на негова глава се учел да бръсне“.

„Сетне децата си по-кратко възпитаваше, ама мене...“

„Вижда се затова са се уплашили да не се самоубия като самолюбиво такова дете. Турят на крак полицията и ме уловиха по пътя за Търново. Макар че от този ден станяха по-мекки към мене, моят гняв към вуйчо ми не мина, и аз писах на другия си вуйчо, Кирова, който току-що беше се върнал от Лайпциг и беше се установил в София. Оплаках му се и молах го да отида при него, да живея при него. Той ми отговори, че е съгласен, без обаче да пише това на брата си. Нему писа, да ме пусне да отида да се разходя до София.“

Христов заминава и остава в София цели три години. Прекарва там пети, шести и седми гимназиален клас.

4. ПО-СЕРИОЗНИ ЛИТЕРАТУРНИ ЗАНЯТИЯ

„Тия три години са най-хубавите от моето детинство. Киров се отнасяше още от първия ден извънредно добре, просто третираше ме като приятел, особено след като прочете една тетрадка мои стихове, за които си изказа впечатлението с думите: — Ти ме надмина, бе! — Той беше напечатал преди Сръбската война, още като ученик, една поема. Бе през ваканцията. Заклучва се, пише цял ден; нощем се събират другарите му, чете им... Бяха ми забелязали да не вдигам врява, да не го смушчам, защото вуйчо ми пишел книга. Това не беше без влияние върху мене. Първи път чувствавах величието на автор, който е пред очите ми, и създаването на нещо, което ще четат после много хора. Даже стана ми мила тази стая, в която той беше работил, — нещо като светилище. Там беше асла библиотеката, и приемна в същото време. Трябваше да съм бил в трето отделение, 8—9 годишен. Да, да... книгата му е печатана в 85-та година, преди войната.“

Като се връща от тоя ранен спомен за Стара Загора отново към годините в София, Христов разказва:

„Тук и в друго едно отношение бях поставен много добре. Имах великолепно стая, мебелирана комфортно, абсолютна свобода, вечер беседване, четене заедно с Кирова, дори превеждане. Той преведе тогава няколко пиеси от немски, които ми диктуваше, и наедно прекроявахме фразите. Спомням си дори кои пиеси: Именно: Baumeister Solnes на Ибсен и Виновен на Рихард Фос.“

„Моят социализъм изфиряся по това време по много любопитен начин. Киров не ми забраняваше да чета каквото искам. Той ми казваше: „Чети! Ще разбереш, че е вятър работата“. Неговото иронично отнасяне ме дразнеше, и аз често дирех да спомена нещо за Маркса, като го титулувах „най-великия ум“, „най-великия човек“. Един път, при една такава анология на Маркса, Киров се изсмя тъй естествено и ми забележи, че има много по-велики умове от Маркса, като ми посочи между другите Гьоте, когото аз дотогава отбягвах да чета, понеже Ботев, в един свой фейлетон, го нарича „високопарен егорист“ (— това бе за мене една окончателна присъда за Гьоте). Иронията на Кирова ме тъй заболя, че аз излягах в стаята си и плаках. И чини ми се това беше решителният момент, от който аз изоставих социалистическите брошури. Първите писатели, които след това четох, бяха Гьоте (руски превод), Шекспир и Байрон. Тогава, като ученик в пети клас, преведох от Байрона М а н ф р е д.“

5. ЛИТЕРАТУРЕН КРЪЖЕЦ

В гимназията, все през тази година, като петокласник, той бил член на един кръжец, в който влизали ученици от седми клас и доста студенти: — „цяла редица даровити хора“. Там бяха Славчо Паскалев, — той беше написал няколко разказа, просто епохални за тогава (критиката го отбеляза и му предрече голямо бъдеще); Маринополски, — той сетне

поглед; Никола Милков, с когото едновременно започнах да печатам стихове в „Мисъл“ — даже наедно отивахме в редакцията на списанието (той умре после от туберкулоза); после Любен бачо Киров, син на бачо Киро Петрович, — той полуля и умря в Александровската болница, беше много даровит момък; после Стефан Чапрашиков — ама той слу- жеше само да разгласи кой ще чете реферат, кой ще го замести, ако не може да дойде (сам нищо не четеше); Драгомир Герганов, който беше студент и държеше литературни сказки; и др.

„Герганов искаше да държи сказка в университета за Надсона и ми поиска да му направя редица преводи, 15—20 стихотворения от този поет, за да илюстрира сказката си. Аз направих преводите и му давам тетрадката, неподписана отгоре. Той отива в редак- цията на социалистическия вестник и я забравя там на масата, гдето се затрупва. След ня- колко дни Бакалов я намира, чете преводите, харесват му много, питал тогава-оногова, кой ги е оставил. Не можал да открие преводача, при все туй дава ги да се печатат, — за голям мой ужас. Аз исках да дебютирам с оригинални работи. Затова, като ги видях напе- чатани, отидох да се карам с Герганова, защо ги е дал на Бакалова. А той се израдва, че се открило къде ги е загубил.

„В седми клас в тоя кръжок преведохме Животът на Исуса на Ренан. Раз- пределихме си книгата по 2—3 коли и я преведохме през коледната ваканция. Намерил се в провинцията и издател; екземпляр аз не видях.“

6. ПОЕТИЧЕСКИ ДЕБЮТ В ГИМНАЗИЯТА

Когато следвал в пети клас, учител по литература му бил Стоян Аргиров. Задал тоя на учениците за домашно упражнение темата „Лятна вечер“. Нашият поет я обработил в стихове:

„Аз я развивам в една поема, 30—40 куплета. Лятна вечер край Дунава, спомен от Русе. Когато да ни връща тетрадките, Аргиров задържа моята най-подир. Настоя класът, да каже кой най-добре е развил темата, и той каза, че в края ще посочи. Когато моята тетрада остана в ръцете му, той малко усмихнат и малко тържествен, каза на класа (който не ме смяташе за един от най-добрите ученици), че аз съм написал най-добре темата, при това в стихове, — помня му точно думите: „и то хубави стихове“. Той поиска да я прочета на глас, аз скочих изчервен и протегнах ръце да я взема; но той настоя и я прочете. Туй ме ужасно стесни: аз бях с наведена глава, пък Андрей Протич, който беше до мене, ръга ме с ръка и вика: „Исправи си главата, бе!“ Спомням си, че Аргиров ми направи само една забележка, за един русизъм: „всегда“ бях римувал с „вода“.

„Сега — горчивата страна. В два-три куплета на тая работа се говореше за евреи търговци, които, замислени за своите печалби, навечер тичат към дома си, без да обръщат внимание на хубавата вечер. При тези куплети някой в класа се изсмяха и се обърнаха към съучениците еврейчета, които бяха отлични ученици. (Първата неприязнь като автор ми дойде тъкмо от тези еврейчета). Веднага след излизането от клас аз избягах самичек, не се сприях дори с близки другари. След обед, като се връщам пак за гимназията, едно от еврейчетата, жлъчно момче, — очевидно ме чакало на прозореца на класната стая, — щом ме видя, че се зададох, почна да вика: „Ей, български поете, много си се надигнал, бре! Гледай го какъв не поглежда!“ Думата български беше произнесена с обидна интонация. В неговата закачка почувствувах високомерието на чужденеца и пренебреже- нието към българското, каквото да е то. Като влизам в клас, втурнах се като звяр отгоре му, и той избяга, та се върна 10—15 минути след влизането на учителя. И ме остави на мира, не ме закачи вече.“

От пети до седми клас Христов пише лирика, която не е печатана никога. Пише и една голяма поема за наводнението на Янтра, гледано когато строили в Търново железния висящ мост, който бил отвлечен. Поемата (унищожена после, преди заминаването за Ита- лия, подобно на всички поетически опити дотогава) имала такова съдържание: — Спокоен

тих живот на майка и дъщеря, бедни хора. Дъщерята е годеница и бърза да си натъкми чиза: тъче, шие. „Чини ми се, най-добро място в поемата беше главата, в която се дава бурната нощ и прииждането на Янтра. Къщицата е край самата река. Водата все повече се повдига, засяга къщицата, сринва я, затрупва жените в това време, когато те се молят. Епилогът на поемата: Годеникът, който е в чужбина на печалба, се връща; отчаянието му пред разорението. — Остана поемата незавършена; не знаех какво да направя с годеника“.

7. СТУДЕНТ ПО МОРЕПЛАВАНЕ

„Бях в седми клас. Една вечер мой другар, студент, ми спомена, че Военното министерство отпущало стипендии по мореплаване. Това ме тъй зарадва, че не можах да спя цяла нощ. Спомням си тази нощ... И сутринта казах на вуйча си, когато при закуска ме подканиха да бързам, че ще закъснея за училище: — Моето училище се свърши. — Бре, какво има? — Няма да ходя вече на училище, ще стана морски офицер.“

„По това време големия ми вуйчо, офицера, бяха преместили в София, на служба във Военното министерство, и живеехме всички наедно. Казах му за стипендиите. Човекът ме уверява, че няма такъвз нещо: че най-сетне и да има, трябва да завърша гимназия, остават ми няколко месеца (— това беше през януари 94 година). Казах му на отрез, че съм решил да замина за Италия и че не отивам вече в гимназията. Помъчих се да го уверя с един малко смешен тон на възрастен човек, че не мога повече да понасям гимназиалния режим, да държа изпити при учители, някои от които чувствавах по-долу от себе си. Това разсърди и отчая вуйча ми. Той обеща да направи справка за стипендиите. Аз не отидох на училище. На обед ми казва, че няма никакви стипендии. — „Ако няма, може да има!“ — Видя, че не ще се излезе на глава, не зная какво прави-струва, отпуснаха две стипендии, и през февруари заминах за Триест.“

Преди това бил напечатал преводите, правени за Герганова, после две-три стихотворения на моряшки мотиви в списанието на Благоева, Дел о. „Преди да имам намерение да ставам моряк, бях писал редица стихотворения на морски мотиви, особено последната ваканция, от шести до седми клас, която прекарах в Бургас.“ Повечето от тия стихотворения са останали непечатани. „Преди заминаването за Триест унищожих си цялата архива: любовни писма, стихотворения... Да ги нося, не можех; пък да ги намерят...“.

„В Триест пристигнах в един карнавален ден, — чини ми се в последния карнавален ден. Да! Последният карнавален ден. Защото спомням си, че на другата вечер нямаше вече лудории по улиците. Затвореният файтон едвам се движеше между гъмжило от маскирани хора. Всеки 20—30 крачки врачката на колата се отваряха, надзъртаха маски, говореха работи, които аз не разбирам. Знаеш ли, колко отчайва това един хлапак, който току-що е напуснал тихичка България, при туй неспал две нощи? Отчаянието беше още по-голямо, когато стигнах в хотела, останах сам в стаята си, отворих прозорците и погледнах към площада пред хотела. Гъмжило хора, и всички като че имат нещо общо помежду си, а само аз съм сам и далеч от свои. Почувствах желание веднага на утрото да се кача на трена и да се върна в България. Обаче още на другия ден не само се сродих с новите обстоятелства на живота, но и ми се видяха тъй хубави... Спомням си напр. сутринта рано необикновеното движение по улиците на работни хора, каквото не бях виждал в София. Изглеждаше ми животът тъй грандиозен, особено край кея...“.

8. В ТРИЕСТ

В Триест прекарал Христов цяла година. Следвал за форма в морската академия, без да я посещава, а главно учел езика и четел. Не си отказвал и „лудии“, имал „истории“. След четири месеца разбирал хубаво италиански. Четял извънредно много, особено класиците: Данте, Петрарка, Тасо, Ариосто, Леопарди, Джустини; от по-новите — Кардучи, първите сборки на Д'Анунцио и романи от второстепенни и третостепенни автори, писани

на по-лек език. Захванал изучаването на италиански с преводите на К р о й ц е р о в а т а с о н а т а от Толстой и Дим на Тургенева, които носел със себе си и в оригинал, от България. Преводите се оказали невъзможни, бидейки направени от французски; цели пасажки били изпуснати.

Последните шест месеца живял у една местна писателка, авторка на редица художествени фейлетони. Тя била особено майсторка на литературно предадени хроники от съдилищата. „На нея съм посветил първата си стихотворна сбирка, Песни и въздишки“. Тя щяла да отвлече поета в Америка, в Аржентина. Била млада вдовица, с един единствен близък свой брат, който преди години забегнал в Аржентина и забогатял там. Христов се видял в голямо изкушение да иде, но успехът на литературно поле го отървал и върнал в България. В Триест именно той написал цялата първа сбирка (морски сонети, лирически любовни неща) и правил преводи от Леопарди, от Стекети, печатани в Мисъл. Още преди да замине за Италия, ходил у д-р Кръстев заедно с другаря си Никола Милков, и двамата занесли по десет-двайсет стихотворения. Кръстева познавал и преди това, като свой учител по психология и логика, и бил негов любим ученик, понеже по логика намирал свои примери. Във Време и Съвременници тая среща с Кръстева, когато носел стиховете, била отбелязана.

В Триест той се ембаркирал на околосветско плаване за две години, като практикант-студент; щял да пътува на много износни условия при компанията Loyd Austriaca; имал право да мени по воля параходите на тая компания, 30—35 на брой; и направлението. Плащало се само 18—20 фиорини на месец за пансион. Ала заболял от тифус, отслабнал извънредно много, и лекарът препоръчал въздуха на родната страна. На връщане от Триест, в Белград му се случила историята, която е описал в О т е ч е с т в о, г. II (1915), кн. 12—15. „Въпреки тая година, прекарана на абсолютна свобода, въпреки белградските терзания и успеха в литературата, като се върнах в София, намерих достатъчно воля да се приготвя за матуритетен изпит в гимназията.“

9. ИТАЛИЯ

През февруари 1896 г. Кирил се завърнал в София. Тук той се явил на матуритетен изпит през м. май, като пропаднал само по математика, по която направил повторителен изпит през есента. Непосредствено преди изпита напечатал първата си сбирка стихотворения Песни и въздишки. Д-р К. Кръстев влязъл в преговори с Хр. Олчев, издателя на Мисъл, и Олчев се съгласил да издаде сбирката срещу 100 лева хонорар, за всичките 2000 екземпляра (Всъщност Олчев бил отпечатал значително повече — сбирката имала успех над ония 2000 екземпляра).

Но в България не сдържало поета. Вуйчо му, Стефан Киров, бил по това време на специализация като професор в Брюксел. При него заминал и той в началото на зимата, да следва право в Université nouvelle. Но в Брюксел той прекарал само четири месеца, за да напусне града неочаквано, бидейки екстерниран поради една дуелна афера (с д-р Никола Петков), която била документално изложена в мемоарите на поета „Време и съвременници“.

В София той се задържал пак сравнително малко месеци, от края на февруари до април 1897 г. Тоя път той заминал за Неапол. „Не ме свърташе в България, никога не ме е свъртало всъщност. . . Щом видех 400—500 лева в джеба си, хайде, бягам.“ За Италия той тръгнал тъкмо с такава сума, взета като предварителен хонорар от С. С. Бобчев, редактор на Б ъ л г а р с к а с б и р к а, комуто обещал превод на К а и н от Байрона. Устоял на задължението си, като изпратил наскоро от Неапол останалата част на драмата, I и II действие били преведени (от руски) още преди заминаването му, и предадени Бобчеву, за да се напечатат в списанието.

В Неапол Кирил отишел „просто да види света, да живее и да работи“. Отначало всичко вървяло много добре, защото се живеело с 120—150 лв. месечно великолепно. Но

случило се нещо непредвидено, което го затруднило доста. В началото на лятото станало необикновено наводнение на цяла средна и южна Европа, което скъсало на много места железопътните линии и телеграфните съобщения за няколко седмици. Тъкмо тогава Кирил се случил без пари — и болен. Болестта му била остро възпаление на очите, причинено от вулканическата пепел ва Везувий. Защото Везувий бил по това време в особено силно действие, и вятърът разнасял праха от изригванията му дори до Неапол. Домакините му се опитали да лекуват очите, като ги промиват със сок от прясно откъснати лимони, 15—20 наведнъж. Това усилило още повече възпалението. Повиканият тогава лекар предписал да се поставят черни завеси на прозорците и вратата и да се правят компреси на очите с *argentum nitricum*. След 15 дни възпалението минало.

Това било точно след убийството на Алеко Константинов, за което му бил писал Кръстев. Три седмици лишен, поради наводнението, от всякакви средства, и болен, той се чувствувал страшно угнетен. На всички писма, които пишел в България било за заем, било за хонорар, не получавал никакви отговор, защото нямало поща. Когато съобщенията се възстановили, получил едновременно помощ от три места — от „Мисъл“, от „Българска сбирка“ и от вуйча си в Брюксел. Кръстеву той бил изпратил преди това, за да намери издател, втората си сбирка стихове, *Т р е п е т и*, по-голямата част от която била изработена в Неапол.

Видял се с толкова много пари, 350—400 лв., той решил, че „за нийде другаде тъй го не бива, както за Рим“. След като бил разгледал всичко бележито в Неапол и бил ходил на Капри, на Везувий, на Соренто, на Портичи и по всички чудни околности, той мечтаел да посети и вечния град. В Рим прекарал само десетина дена, и то „в тичане буквално от сутрин до вечер“. Видял там толкова работи в това късо време, колкото по-охолните туристи не могли да видят за година. Обиколил музеите на Ватикана и се качвал чак до Купола на „Св. Петър“, посетил Колизея и безброй древни развалини, скитал по катакомбите на *via Appia*, извън Рим. . . Десет дена не слязъл от файтона, имал дори и чичероне вън Ватикана.

Щом си привършил парите и му останали колкото за път до България, потеглил назад.

10. ПРАГА И ЛАЙПЦИГ

В София пристигнал през лятото на 1897 г. Една от първите му работи била да се представи на Иван Вазов, министър на просветата, със заявление да бъде назначен учител. (Добавка от 1924 г. — За това първо запознаване с големия ни поет Кирил говори обстойно във „Време и съвременници“; за него става дума и в малкия биографически очерк за Вазов,¹ издаден от Кирил по случай на юбилея му от 1920 г.) Вазов назначил младия поет за учител в I мъжка гимназия, като го изпратил на занятия в Дирекцията на статистиката. Тук Кирил имал доста неприятности, особено защото обичал да чете книги в свободното време след привършване на работата си. „Тодор Иванчов, директорът, бактиса от мене, всеки ден ме викаше да ми разправа, че съм му деморализирал чиновниците.“

¹ Кирил Христов, И в а н В а з о в. Кратък животопис. Издание на М-вото на нар. просвещение. София 1920, 37—39: „По това време аз имах случай лично да се срещна с Вазов. Току-що бях се върнал от Неапол с ръкописа на втората своя сбирка стихотворения, *Т р е п е т и*, и напразно дирех издател да ми даде няколко стотин лева, за да посрещна различните си поне за месец-два. Принудих се да поискам учителско място, и затова именно след първите думи заговори за стихотворението ми „Скитник“, току-що напечатано в сп. М и с ъ л. Покани ме да седна и се запrikaзвахме за литература. . . Още на другия ден ми бе донесено писмо, с което ми се съобщаваше, че съм назначен учител в I Софийска мъжка гимназия и се командировам в Статистиката“. — По-подробно за тази среща с Вазова и неприятностите в Статистиката, поради строгостта на Т. Иванчов, вж. в по-късната книга на К. Христов, *З а т р у п а н а С о ф и я* 61 нт.

Издаването на Трeпeти коствало доста бълскания. Ръкописът бил взет най-напред от Пенчо Спасов, който дал 100 лв. аванс, но не бързал да печата, понеже не бил улеснен парично. Кирил взел обратно ръкописа, въпреки затруднението да намери 100 лв за връщане, и го предал на Стефан Гидиков, редактор на сливенското списание Ж и в о т, който се съгласил да го издаде като премия на списанието си. Така можала сбирката да види свят.

„В началото на 1898 г., разказва Кирил, вследствие на едно увлечение в една женена жена, която без малко не остави семейството си,¹ стана нужда най-ненадейно да бъда изтикан от България от един приятел, именно от д-р Кръстев, който в случая ми помогна извънредно много да се отдръпна от явна гибел. Той просто ме арестува у дома си, направи заем от Народната банка за себе си и за мене — отделно, разбира се, — и заминахме зад граница наедно, той за Париж, аз за Прага. Въпреки веселия живот със студенти, който водах в Прага, моето увлечение не угасваше.“

Прекусвайки се, Кирил добави: „За да не се върна най-ненадейно в България, Кръстев бе задържал у себе си цялата сума, с която разполагах, и ми пращаше на части, всека седмица, по 40—50 лв. Когато видях писмата ми, че не ме свърта в Прага, той настоя — (той ми пишеше почти всеки ден: най-хубаво приятелство манифестира този човек именно при тия мои тежки преживявания) да отида непременно в Лайпциг. Аз бях принуден да се съглася, понеже не можах да го убедя да ми прати пари, да се завърна в България. Той писа на Пенча Славейков да не ме изпуска от око. Пенчо ми намери една стая в съседство с къщата, в която живееше, и в продължение на два, два и половина месеца ние бивахме почти постоянно наедно.“

В угнетеното настроение, в което се намирал, — и то го напущало само рядко, при разходки в околността, при весели другари, — Кирил не могъл да бъде поетически продуктивен. Тук написал твърде малко работи, някои от които влезли в третата му сбирка стихове, Вечерни сенки. Тук направил и първи опити в разказа, написал именно „психологическия очерк“ Глупости, излязъл в „Мисъл“, 7 г. VIII (1898), 353 нт.¹ Разказът харесал много на Пенча. „Той ми каза, когато му го прочетох, че трябва да се бутне само на три-четири места по някоя дума, но че тъй можело да стане и в коректура. Не можах да му вярвам после — след като приятелството ни се развали — колчем се отзоваваше отрицателно за моята проза. Също и на Кръстева, комуто тоже се понарави този първи опит, както и всички прозаически късове, които съм му давал за „Мисъл“, и който по-късно — точно като Пенчо Славейков — намираше, че моята проза струвала толкова, колкото прозата на много български автори.“

11. ЕДНО ГОЛЯМО УВЛЕЧЕНИЕ

На другия ден след разказа за дните в Прага и Лайпциг, аз поисках да узная от Кирил нещо по-определено за случките и преживяванията, които стават причина за неволното му бягство в чужбина. За да го избая от стеснението, в което той изпадна, дори при мисълта да спомене името на една обичана жена, аз му посочих мнението за Флобер на критика Алберт Тибодe „Пред любовния живот на една издигната личност“ — пише критикът, когато се вижда задължен да разкрива най-интимни чувства на писателя — би било наивно да се учудваме и възмущаваме, ако този живот не отговаря на известен условен тип. . .“ Кирил се съгласи, след дълго упорство, да ми изложи особеното положение, в което той се оказва при дадени обстоятелства, но при условие да не правя за сега употреба от разкритието му. Спазвайки задължението си, аз няма да се занимавам тук с една сърдечна тайна, добила значение за творческите настроения на поета и намерила израз в редица стихотворения. Ще се задоволя да отбележа само толкова, че по съвети на д-р Кръстев когато туря в течение на преживяното, Кирил заминава за провинцията, за Сливен, гдето

¹ Думата е за г-жа В. Б.

могъл да разчита на гостоприемство от Стефан Гидиков, брат на съпругата на проф. Киров. Писал Кръстев на Гидиков да задържи буйния младеж по-дълго и да не го пуска да се завърне в София.

Но още на третия ден Кирил решил да се върне. Телеграфирал за това на Кръстев и на приятелката си. (Телеграмата подал в пощата на П. К. Яворов — без да го познава: спомни си, че на 2—3 пъти един мургав чиновник се навещал от прозорчето да го гледа. Яворов после му разправял, че това виждане събудило у него амбиция. „А, този ли бил Кирил Христов! Че ако той може да пише такива стихотворения, защо и аз да не се опитам?“). Кръстев, щом получил телеграмата, телеграфирал на Й. Фаденхехт, бъдещия професор по право, тогава учител в Т. Пазарджик, да смъкне Кирила на всяка цена от трена. Предвиждайки сякаш нещо подобно, Кирил се бил скрил в последното купе на последния вагон, и едва след втори звънец, току преди тръгване на влака, Фаденхехт можал да го намери, да го издърпа набързо, като му изхвърля долу и багажа, да го качи на един файтон (при кресъци и плач от Кирила) и да го закара в един хотел. До късно през нощта Фаденхехт убеждавал Кирила, да не ходи в София и да не прави лудории. Но на другия ден не можал повече да го задържи, и Кирил заминал. На гарата в София обаче Кръстев го арестувал отново (Фаденхехт бил предупредил Кръстева телеграфически). Безсилен да го вразуми, той го изпратил тогава в чужбина, заминавайки и сам с него.

Но, преди да замине за Прага, Кирил успял да се види с любимата жена и дори да направи с нея дълга разходка в Борисовата градина. . .

13. УЧИТЕЛ В ШУМЕН

Завърнал се от Лайпциг, Кирил постъпил, видяхме, чиновник в Дирекцията на статистиката. Дълго там не останал, бидейки уволнен по един долен начин. Редакционният комитет на проектирания колективен труд „Българско Отечество“ (който тъй и остана неиздаден) го поканил да напише пътни бележки за Дунавската равнина, като му предложил за пътуването 300 лв. предварително. Кирил подал в Дирекцията заявление за отпуск, посочвайки и защо му е нужен. Това било през лятото. Директорът Т. Иванчов не искал да разреши отпуска, но когато Кирил му показал писмото от „Българско Отечество“ и му напомнил, че то иде пак от държавно учреждение, съгласил се; казал му дори, че може да замине още на другия ден. Кирил отпътувал. Когато обаче се завърнал след един месец, узнал, че е уволнен още от деня на отпътуването си.

Няколко месеца той прекарал без служба, в ужасна мизерия. Най-после, министърът на просветата К. Вачов, го назначил учител по френски и български език във Варненската гимназия. Заминал Кирил за Варна. Тук се оказало, че трябва да се разбутва много програмата, за да се освободят за него часове от двама дългогодишни преподаватели. При това на него се погледнало като на натрапен от министерството. Това го огорчило и той телеграфически подал оставка. Заминал за София. Като се явил в министерството, мъмрели го, защо не почакал във Варна: щели да заставят ония учители да направят известни комбинации, за да получи часове. Кирил обяснил обстоятелствата и тогава му дали назначение в Шуменското педагогическо училище.

В Шумен Кирил пристигнал болен. (По пътя — понеже изпуснал в София влака и останал да пътува на другия ден — избягнал железопътната катастрофа при Червен бряг; и понеже му се случвали няколко подобни щастливи отървания, той бе наклонен да вярва в „известно щадене на съдбата“ за себе си). За първи път у него се бил развил туберкулозен процес. Обаче бързо, в 3-4 месеца, болестта спряла. Гледала го отначало градската лекарка, майка на композитора П. Владигеров, която, щом констатирала начало на туберкулоза в двете крила, предписала му лекарства. Но истинската помощ дошла от другаде. Той бил в двете крила, предписала му лекарства. Но истинската помощ дошла от другаде. Той бил попаднал да живее в къщата на един народен учител, гдето мъж и жена били прекарвали туберкулоза. Като видяли рецептите на лекарката, те казали да ги остави за една седмица настрана и му приготвили в един голям супник някаква паста от мед, чер сусам и някакви

корени: колкото пъти на ден му дойдело на ум, трябвало да взема по една лъжица от нея. „Тази паста така укрепи стомаха ми и събуди такъв вълчи апетит, че аз ядох по 7—8 пъти на ден.“ Не можел да трае един час без ядене, ядял дори в междучасието в училище. „Освен това, много помогна и прочутият шуменски пелин, с който се здравата наливаха. Както и да е, след 2—3 месеца бях съвсем здрав.“

В Шумен Кирил работил литература сравнително твърде малко. През цяла година време написал 20—25 стихотворения и превел от Силвио Пелико петактната му драма в стихове Франческа да Римини. В училището преподавал български език в третите класове. Бил в доста сърдечни отношения с жената на оня учител — „една много оригинална разказчица“. „По цели часове съм я слушал, най-незначителни неща да разправя — такава художница. Моята баба — майката на майка ми, беше такава. Мене ми се струва, че в голяма степен моите литературни дарования идат именно от тази линия.“

За живота си в Шумен Кирил давал някои сведения в една статия, печатана по-късно в сп. У ч е т е л (1901) на Максимов, под заглавие: „Един идеален учителски съвет“. Случаята, изложена тук, му служила за повод да говори и за дните си в Шумен, прекарани като някакво заточение.

Относно учителката си дейност Кирил разказваше:

„Отидох като овца на заколение да учителствувам, уверен, че от мене няма никакъв учител да излезе. Додето стигна в Шумен, в трена, прочетох педагогиката на Матиас и не намерих в себе си ни едно качество на учител. Обаче още в първия час, като влязох в клас, почувствувах се тъй сигурен, като че съм учителствувал десетина години. Месец, месец и половина, ни два месеца може би след моя дебют в това поприще, дойде да ме ревизира министерският пратеник Ив. П. Плачков. Аз му импровизирах такъв урок, правейки умишлено грешки и дирейки да се изостри наблюдателността, критичността и сигурността в познанията на учениците, че Пеев остана очарован. Като излязохме от клас, той ме взе на разходка и два часа ми говори, че писателството трябва да върви под ръка с учителството, да не мисля никога да си давам оставката; разказа ми и своите впечатления от една ревизия, която направил на Ст. Михайловски, уверявайки ме, че той бил съвършено невъзможен като педагог. Впечатлението на Ив. Пеев е било тъй силно, че щом в началото на другата година, 1901, става министър, той телеграфически ме премести в Първа софийска гимназия. Аз действително обичах тази работа и ако бих имал голямо здраве, на pewno бих останал дълго учител.“

14. СТУДЕНТ ПО ПРАВОТО

„В София монте колеги, повечето от учителите в Първа мъжка гимназия, ме посрещнаха неприязнено, макар че между тях имаше такива, които са ми били преподаватели. Почнаха интригувания в министерството, съвършено без никакви поводи или по измислени поводи; директорът Станимиров почна да ми прави разни шикании в работата, грубо да ми се намиса в похватите, които аз смятах за много по-важни от установените пет точки и други педагогически клишета. Беше ми тягостно да учителствувам в такава атмосфера и аз поисках от дошлия наскоро след Пеева нов министър, Иван Славейков, да ме командирова в библиотеката на Висшето училище. Той изпълни желанието ми и аз се намерих при условия, при които най-после можах по-спокойно да работя.“

„Не мога да кажа, че и при тая си служба съм бил оставен съвсем на мира. И тук моят началник се оказа много дребнав човек. Библиотекарят Аргиров по никой начин не бе съгласен да се смята службата ми синекурна и ме тровеше с най-отекчителна работа: да пиша фиши за съчинения, които съвсем не ме интересуваха. За всеки 5—10 минути закъснение или по-рано излизане от работа мене се правеха бележки или дори се пишеха официални оплаквания. Смяташе ми се за престъпление по служба и когато бивах заварван да чета нещо. На същия и още по-голям терор бе подвъргнат малко по-късно и Елин Пелин, когато също назначиха в библиотеката. Но благодарение на някои приятели професори,

просветени хора, Аргиров не можеше да ме изхвърли и в края на краищата приучи се да ме търпи.“

„През това време, засегнат веднъж от една критика, дето се казваше, че хората на изкуството не били годни за научна работа, аз решавам да се запиша в математическия факултет. Професор Фаденхехт едва ме придума да не правя тази лудория. Той ме уверяваше, че ако искам да се опитам в суха научна работа, доста би ми било и правото, сочейки ми някои особено сухи дисциплини. Аз го послушах и се записах в юридическия факултет, още повече, че имах два признати семестра по право от Брюкселския университет.“

Колкото се отнася до литературните занятия през това време, Кирил свидетелства: „Работех и четох през това време извънредно много, в различни посоки — белетристика, литературна критика, астрономия, юридически съчинения . . . (Минах) целия Толстой, Достоевски, Мопасан, Доде; Фламарионовите съчинения, напр. *La Pluralite des mondes* романите на Уелса . . . Писал съм през същото време повечето от своите сатирически стихотворения и повечето от баладите.“

Изпитите в университета минал той благополучно:

„За семестриалните изпити се готвех със страшна упоритост и почти с педантизъм. Не бих могъл да се стърпя, ако не бих отговорил дори на един незначителен въпрос. Изпитите ми действително направиха особено добро впечатление. Разказвах ми напр. такъв случай. Във факултетен съвет С. С. Бобчев забелязал, че най-добре съм отговорил аз, обаче като приятел той не смеял да ми пише максимална бележка, ами ми турил 4. Всички останали професори скочили върху него. Фаденхехт казал, че и той ми е приятел, обаче не би могъл да ми тури по-малко от 5. Моят вуйчо, Киров, също забелязал, че макар да съм му сестрин син, не може да не ми постави най-висока бележка.“

„Аз действително бях удовлетворен, пробвайки, че мога да се занимавам и с най-суха научна работа, но не мислех да правя никаква кариера на юрист, както и след свършването на факултета не намерих за нужно да поискам някоя служба в свързка с науката, която бях учил. Във всеки случай, прекарването в три години курса на юридическия факултет ми помогна извънредно много, — не толкова с придобитите познания, колкото с методите на редовната работа, на дисциплината. Аз смятам, че слабостта на П. П. Славеиков и на цяла редица наши даровити писатели се дължи в голяма степен именно на това, че не са прекарвали един строг образователен режим.“

15. РАЗРИВ С Д-Р К. КРЪСТЕВ

„В началото на службата ми в библиотеката на Висшето училище сътрудничах, макар не много усърдно, на сп. *Мисъл*. Отношенията ми с д-р Кръстева, Славеикова, Яворова, П. Тодорова, Михайловски, въобще целия кръжок на *Мисъл*, са все още много приятелски. Даже през IX годишнина аз фигурирах като съредактор. Кръстев беше се отдавна убедил, че аз не се поддавам на никакво водене в своите литературни разбирания и вкусове. Той не смееше да измени нито една дума от онова, което му давах за печат, и то когато се осмеляваше да поправа и Пенчо Славеикова (а на П. Тодорова задраскваше по цели страници, напр. в *Зидари*). Кръстева бях приучил да не пипва нито запетая у мене още в самото начало. Случаят беше такъв.

„Няколко мои стихотворения бяха посветени на една близка мен жена, на която не беше писано цялото име, а само инициалите В. Б. Кръстев ми праща коректура в Статистиката и ми пише една бележка, в която казва: — Не е ли възможно да се отмахнат тия инициали, които могат да дадат повод за интригуване. Аз му отговарям тутакси, да каже в печатницата да се разхвърли набора на стихотворенията. Той идва сам в Статистиката, да ме вземе на разходка и дълго да ми говори, че не бива да бъда тъй рязък и бръз, че най-сетне — като искам да останат инициалите, ще останат и туй то. Оттогава, знаейки, че аз скъпя всяка своя запетая, той се пазеше да ме дразни.“

(Подобна черта го смаяла по-късно у Сирано де Бержерак. — Как да ми поправа? Ни една буква не позволявам да се промени! Аз зная, че то е мое, и на моето се радвам, а не на чуждото! — В такъв смисъл се говорело за Сирано в драмата на Ростан).

„Разривът с Кръстев настъпи може да се каже почти инцидентно. Аз бях прекарал с него едно лято в Рилския манастир и в Костенец. В Костенец, в хотела, где то беше наел Кръстев със семейството си стая, пристигна ненадейно едно младо момиче, току-що свършило гимназия. Аз се запознах с него, и ние — заедно с Кръстевото семейство и други още две госпожици от София — направихме един ден екскурзия до Долна баня. По пътя аз беседвах доста дълго с новата гостенка на Костенец, и тя ми хареса, и работата отиде към любов. На другия ден ние си назначихме рано сутринта среща във от селото и прекарахме почти до вечерта из планината над водопада. Това даде повод на интриги от страна на другите две софийски госпожици пред един сродник на момичето, който също наемаше стая в хотела на Кръстева. Биде предизвикана такава бурна сцена, такива разправии с този сродник (Георги Палашев), че моята нова приятелка късно вечерта избягва от хотела си, дохожда в хотела, в който аз живея, и поисква да я придружа до гарата, за да се върне тутакси до дома си в Кюстендил. Аз я заведох до София и, без да я оставя да се отбие, изпратих я у дома ѝ. Това бе бъдещата моя годеница и жена, Невяна Палашева.“

„Кръстев очевидно през тия няколко дена в Костенец е можал по-спокойно да я наблюдава и е решил, че би било опасно за мене да се свържа с една още тъй млада и тъй темпераментна жена. Той, без да се реши открито да ми каже мнението си, направил някои опити да развали годеча, който беше последвал месец след запознаването ми; а по-късно, след година-година и половина, се опита да осуети и брака. Ето по какъв начин.

16. НЕВЯНА ПАЛАШЕВА

„Невяна Палашева беше в това време учителка в Кюстендил. Споразумели се бяхме, тутакси след свършването на учебната година тя да дойде в София и — без никакви официални дандани — да се венчеем в тесен кръг приятели. Кръстев, знаейки това, поисква от Министерството на просвещението да бъде изпратен той като министерски пратеник по изпитите именно в Кюстендил. Среща се там няколко пъти с годеницата ми, на която цели часове доказва, че ще опрости и себе си, ще разруши и мене като писател и човек; че ако наистина тъй дълбоко ме обича, тя трябва да се откаже от мене; че за мене била необходима една по-възрастна, съвършено уталожена и при туй с голямо материално състояние жена. Тя като че ли сполучва да го разбере, и дава му твърдо обещание, че няма повече нито да се среща с мене, нито да ми пише. В туй време, не получавайки никакъв отговор на своите писма, аз пиша на Кръстева да го питам, в Кюстендил ли е тя и срещал ли се е с нея. Той ми отговаря, че бил много зает и че я видял само веднаж за минутка-две на улицата. Подозирайки, че тука има някаква игра, която ме унижава, — понеже ми показва, че съм третиран като умствено непълнолетен, който има нужда от опека, — аз пиша на годеницата си едно рязко писмо, в което — оказа се после — че съм отгатнал причините на нейното мълчание.“

„Тъкмо през тия дни Кръстев се връща в София, след като е искал още веднаж от нея честна дума, че ще удържи даденото обещание да не ми се обажда и да не идва в София. Колко е наивно това, да се искат такива големи жертви от едно младо, влюбено момиче! Тутакси след идването на Кръстев в София, и след като получава моето писмо, тя решава да не сдържи дадената дума. Подозирайки това, Кръстев бърза от София телеграфически да я уведоми, че аз съм неукротим и че всичко зависи от нея; да бъде твърда. Това произвежда тъкмо обратен ефект. Тя скача и идва в София.“

„Нямайки какво да се прави, Кръстев се примиря — обаче с една затаена злоба. Аз още нищо не знаях по тая задкулисна история. В деня на сватбата, туко-що излезли от черква, в Княжево, и отишли на приятелска трапеза, Кръстев подметна на младоженката: „Е, сега довольна ли сте?“ Тя кипна и пред всички гости му отговори, че било недостойно

за което той е искал от нея обещание в Кюстендил — да се откаже от мене. Те се почти скарраха във време на гощавката.“

„Същия ден, по-късно, аз узнах в подробности за дългите увещавания на Кръстева в Кюстендил и почувствувах това като голяма обида. Аз мислех, че този добър приятел трябва да има в същност много лошо мнение за мене, за да не се решава направо да ми каже: Слушай Кириле! Отиваш в пропаст, ако се свържеш с тази жена. Повярвай ми, че те съветвам като приятел и като човек, когото обичам. — Може-би, аз щях да го послушам и щях да дам цена на аргументите му. Но да смята той, че по-лесно ще бъде разбран от едно момиче, отколкото от мене — това засягаше не толкова човешкото ми достойнство, колкото високото мнение, което вече имах за себе си като писател. От тоя момент почна едно бързо изживяване спрямо Кръстева. Аз смятах за унизително да отида да се обяснявам с него, обаче с държанието си му показвах, че ми са известни всички обстоятелства на неговата злополучна психологическа игра.“

17. ИЗЛИЗАНЕ ОТ РЕДАКЦИЯТА НА МИСЪЛ

„Макар да не настъпи тутакси разрыв, и макар и аз и Кръстев да правехме усилия да имаме същите отношения, които сме имали по-рано, нещо беше се случило непоправимо. Аз му отидох на гости с жена си, той на другия ден дойде с жена си и с Пенчо Славейков у дома. Приказваме, шегуваме се, но все като че ли има нещо натегнато, неестествено. Жена ми, по-непосредствена и склонна към сарказъм, — освен туй подозрителна, — реагираше рязко и на най-обикновената шега. Тя още от самото начало показваше, че Кръстев ѝ е антипатичен и не може да го търпи. За последен повод на скъсване отношенията послужи една литературна статия върху мене на Стефан Минчев, печатана в *Общодело*.“

„След разходка с Кръстева, бяхме се върнали у него. Той ми даде *Общодело* и ми препоръчва — тутакси да прочета статията. Аз я прочитам и му казвам, че съвършено не ми харесва, че ме възмущава гдето в две противоположни направления употребява превъзходни степени и твърди работи, абсолютно непримирими. Стефан Минчев посочва ту че съм извънредно голям художник, ту в същото време, че съм крайно ограничен и неразвит. Кръстев каза, че въпреки някои работи, с които не може да се съгласи, статията му харесвала и че той щял да покани Минчева за сътрудник. Аз захвърлих номера от *Общодело* и си излязох сърдит. В следната книжка на *Мисъл* Кръстев нарочно пише статия за С. Минчева — малко дни подир този случай. Аз му отправих една отворена карта, в която искам да ми бъде заличено името от списъка на постоянните сътрудници и да се публикува това на кориците на *Мисъл* — което биде и изпълнено.“

„От тоя момент нататък Кръстев организира такова гонене против мене, за понасянето на което може би едно поколение късно ще види, колко душевна сила е трябвало. Той не само нахвърля върху мене хората от своя кръг, Славейкова, Яворова, Петко Тодорова и по-дребните, но е имало случаи, когато самичък е ходил и в други редакции (напр. на *Демократически преглед*), да даде за печат някоя особено груба статия, която е била пратена нему, за *Мисъл*, и която той е намирал по-удобно да се яви другаде, та да се остане с впечатлението, че не само *Мисъл* ме отрича. Всичко това ме монтира (настрои) сатирически. В продължение на няколко месеца и повече дори, аз не можах да се отърва от замисли, нахвърляни на сатирически мотиви. Тогава написах повечето си сатирически стихотворения, печатани отначало в *Наш живот* — списание, което веднага с излизането ми от редакцията на *Мисъл* основахме със Стоян Михайловски и Антон Страшимиров; по-късно — в *Българска сбирка*.“

„От кръга на Кръстева най-рано докара до разваляне на отношенията Пенчо Славейков (вж. за това на особено); Яворов запази известно време приятелството си, — даже издаваше у мене, — но когато бивахме наедно по улиците, личеше, че е особено плах, да не би да изпъкне от някъде пред нас д-р Кръстев. С Петко Тодоров сравнително най-дълго се запази приятелството ни — две, три, даже четири години след като бях напуснал

М и с ъ л, през което време той ми е писал дълги и пълни с литературен живот писма. Когато биваше през лятото в България, 1902—3 г., той идваше често у мене, да му чета новите си, непечатани още работи, каквито аз тогава имах в изобилие, особено балади, които му правеха извънредно силно впечатление. В някои от писмата си той цяла година по-късно ме пита, защо още държа непечатани такива неща, като романцата Р у с а л к а. А като я напечатвам, съобщава ми, че цели седмици не четел нищо друго и повтарял само нея.“

„През лятото на 1903 г., — в едно време, когато жена ми и детето ми бяха болни, д-р Кръстев наложи заповест за заплатата ми за 300 лв мой дълг у Ив. Ев. Гешев (поръчителите бяха Пенчо Славейков и д-р Кръстев). Заплатата ми се състоеше от 125 лв., и аз се намерих крайно затруднен. Трябваше да забележа, че Кръстев нямаше право да стори това, понеже аз имах у него неприбрани сто годишни течения от сп. М и с ъ л, дялът ми на съредактор от преди две години. Знаейки това, Петко Тодоров дойде у дома, да ми изкаже възмущението си и да ме увери, че ще събере на подписка тия 300 лв и ще ги даде на Кръстева. Аз му благодарих сърдечно, но той повече не се вести. Това беше моята последна среща с него — среща, от която и сега аз нищо не разбирам. Незнам дали след това посещение на П. Тодоров, или наскоро преди него, съобщих с една отворена карта на Кръстева, че му подарявам стоте течения на М и с ъ л. Предполагах, че той ще ги натовари на една кола и ще ми ги прати; обаче не стори това“.

18. ТЕЖКИ ЖИТЕЙСКИ НЕСГОДИ

Продължавайки нататък разказа си, Кирил ми изложи подробно мъчнотите на семейния си живот, възникнали по обективни и по субективни причини, при грешки от двете страни. „Животът ми тръгна извънредно зле“, признаваше той, като излагаше подробно каква отговорност се пада на характерите и каква на ред други условия и на материалните затруднения. Убеждавайки се, че никакви временни сдобрявания в течение на четири години не помагат никак за нормализиране на домашните отношения, поетът решава да се раздели през 1904 г. от съпругата и да замине за Берлин, получавайки командировка от министър Ив. Шишманов. През 1905 г. жена му, която се пренесла да живее в Кюстендил, заболява тежко. Той, при завръщане в София я посещава. Последва ново примирение помежду им, но тя почива през есента на 1911 г., 28-годишна.

Изоставяйки да изнасям засега разказа за множеството тревоги в частния и в литературния му живот, за някои от които говоря в книгата си върху жизнения път и творческото развитие въз основа на показания на поета и свидетелства от разни извори (книгата е готова за печат), трябва да добавя само това, че някои признания на поета от биографически характер върху ранните и по-късните години се съдържат и в мемоарите му „Време и съвременници“, част от които са публикувани, а други части ще трябва тепърва да бъдат издадени, поне отчасти.

Ч а с т II

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С ПОЕТА

1 юни 1913.

В разговор с Ал. Балабанов и мен Кирил се сърди при някои възражения на Балабанов и заявява:

„Ей нă славянска черта! Преди всичко нужда от спор, че после нужда от истина.“

Изобщо Кирил не може да запази спокойствие, когато някой не споделя неговите мнения: кипва лесно и дори оскърбява събеседника си.

1 декември 1914 г.

Към 3 часа след обяд Кирил влиза възбуден в кабинета ми в Университета и ми съобщава за големи победи на австрийската войска над сърбите при Валево. Той гори от нетърпение да узнае повече новини, иска да отиде някъде, за да научи подробности около военните събития. Говори ми, че бил попаднал в творческо настроение и че в главата му било бързо готово стихотворение по случая. „Ей сега по пътя ми бръмна и рефренът:

И най-подир бог претрошн ръката
която бе повдигната на брата.“

Питам го какво означава този дистих и как му се е вестил. Отговаря ми:

„Като център на мотива, че има една върховна правда. Клетвите на тия деца и жени в Македония, които са изпитали... жестокости, са достигнали до бога. Е, слава богу, и аз йсет не има провидение, мислех. У мен това се явява във формата на образ, и то във връзка с глаголи, които драматизират.“¹

Заговарям му по този повод за Виктор Юго, който открива с невероятна леснота думи и образи за стиховете си. Кирил мисли:

„Юго не познава недоволството от израза, от думата; даже напротив, чини ми се, че го радва всяка хубава намерена дума, която изглежда, че не оставя зад себе си много недонказано. Аз мисля, че нормално е обратното: веднага да последва недоволство, като е изразено твърде малко от онуй, което е в напор да се роди. Заключение е, че трябва да го няма (у Юго) туй много, останало зад думата.“

Припомням му някои изказвания на поети за безсилието на словото да изкаже всичко почувствувано, мислено, въобразено. Кирил, като се връща на практиката у Юго, ясно свидетелство за липса на съмнения у него при подбора на думите, забелязва:

„Туй самодоволство от израза не може ни в един случай да бъде присъщо на големия художник. Защото колкото по-сполучлив израз намерим, толкова страстта към съвършен израз расте. И понеже най-добрият език е много несъвършен инструмент за улавяне ония сложни вътрешни процеси на мисълта и чувството, то не може да се предполага — особено при едно изступленишко творчество като това на Юго — че веднага ще попаднем на много задоволителния израз, ако има да кажем нещо твърде много.“

Припомням му подобни наблюдения върху езика на Юго у биографа му, литературния критик L. Mabilleau. Кирил забелязва:

„Мислил съм върху това във връзка с влиянието на Юго върху Стоян Михайловски и Вазов... Онуй, което ме интересува най-много в едно нещо, Юго го покрива с една Вишота от красноречие, и при все туй избягва същността. Оттам и многото синоними у Юго.“

В същия смисъл се изказа Кирил и при анкетата ми с него върху творческия процес. Когато изтъкваше стремежа си да постигне „колкото се може по-голяма икономия“ в изразните си средства, за да бъде поезията му разбрана напълно само от „читателя-творец“.

*

14 април 1920 г.

Кирил ми разказва, вземайки тържествена поза:

„Ами ти не знаеш, какво ми се случи по-завчера! Може би твоите бележки за мен (в анкетата) не щяха да бъдат довършени...“

¹ Много по-късно ми дойде на ум една сходна тема от Вазов, в стихотворението му от 1885 г. в сбирката Сливница:

„И ще счупи...ръката
... да махна върху брата.“

Кирил е могъл да запомни тези стихове, без това да означава, че се е повлиял от тях.
(М. А.)

В гостилницата на Славянска беседа в съботата срещу Великден (10 април) Кирил се запива с художника Щъркелов. При тях идва и сяда на масата офицерът Паспалев, познат художник-карикатурист. Намесва се той в разговора им. Няколко пъти Кирил му забелязва: „Не се бъркай на приказката.“ Паспалев не слуша, продължава да бърбори нещо. Кирил кипва, грабва волската жила (камшика) на Паспалев и го цапва по главата. Щъркелов се спуска, хваща Кирила, намесват се и други хора. Паспалев изважда револвера си и заявява, че може да повали Кирила на мястото, но не прави нищо. Кирил, все още раздразнен, му предлага дуел и посочва като свои секунданти Щъркелов и приятеля на тогава, адвоката Григор Василев. На другия ден Кирил написва завещанието си, съставя и записка до мен и чака секундантите на противника. Такива не се явяват ни тогава, ни на другия ден. Става ясно, че работата се е разминала. Понеже не бил добър стрелец, Кирил смяташе, че щял да падне непременно от ръката на по-опитния офицер.

Случката той ми излага с видима гордост за смелостта си.

14 април 1920 г.

Става дума за поемата на Кирил Зевксис и Паразий, предмет на която е антагонизмът между двама даровити художници, с прикрито дадената свада между Кирил и Пенчо Славейков. По този случай Кирил ми разказва как се е дошло до разрива му с Пенчо.

„Срещам се с Пенча по улица Раковски един ден около обяд. Той носи първите два тома от току-що отпечатаната (под негова редакция) и непусната още в продажба книга *Фейлетоните на Алеко Константинов* (т. I от събраните му съчинения, 1901 г.). Показва ми я и ми дава единия екземпляр. Отивам си на обяд в къщи. Почвам да преглеждам изданието и се натъквам на работи, които дълбоко ме възмутиха. Тук Пенчо разкрива имената на визираните от Алеко хора, които сатирикът (автор) е дал само с инициали; там, под черта, прави обидни бележки за други споменати от Алека във *Фейлетоните* му лица. Особено ме раздразни една такава бележка, не мога я спомня точно: „Касае се за Найденов, комарджия, нищожна личност.“ И аз го смятам за нищожен човек, за да не би да се помисли, че имам някакво по-добро мнение от туй, което има Славейков. Без да обядвам, грабвам книгата и отивам при Пенчо. И помъчих се да му докажа, че с подобно редактиране първото издание на *Алековите* *Фейлетони* той е унизил и писателя, и приятеля, и себе си. Пенчо застана на гледището, че не бива да се прощава никому, че моите съображения са сантиментални. Препирахме се може би час и повече, все по-разгорещени. Видял, че той не отстъпва от гледището си, аз изместих въпроса съвсем на практическа почва. Напомних му, че обруганите и оклеветените могат да се обърнат към съдилището и да поискат конфискуване на изданието. И това не помогна.

„Най-после аз имах жестокоста да му кажа тия думи: — Пенчо, ти преди всичко забравяш, че обиденият не може да дойде да се разправи с тебе, както би се разправил с един здрав човек. Ти злоупотребяваш със своя недъг, поставяш се под негова закрила.“

„Лицето му изкриви горчива усмивка и той ми отговори: — Дано никога нямаш случай да бъдеш така обиден!“

„Аз си грабнах шапката и избягах със зародило се вече у мене разкаяние, че съм постъпил твърде жестоко. Аз бих могъл да възпроизведа целия тоя час, час и половина спор: така паметен ми е той в най-малките подробности.“

Добавена през май 1965 г.

Разкаянието, за което е говорил Христов някога, е настъпвало неведнъж и по-късно, както това става ясно особено от едно негово писмо до Пенчо Славейков от 1903 г., което се е пазело известно време в книжата на Пенчо, съхранявани от проф. Б. Йочов в Сла-

вския семинар при университета, а после биват предадени на Архивния институт при Българската академия на науките. Писмото, неиздадено досега, гласи:

„София, 8-ий май 1903 г.

Пенчо,

Подавам ти ръка за помирение, и те моля да не отдръпваш своята. — Ти знаеш, че нам е съдено да бъдем свързани по-яко и от братя: братя до живот, а ние ще пребъдем и след смъртта си един до друг в историята на българското слово. — Аз искам, Пенчо, да се простя с тебе и по друга една причина. Обвързах се с дружина македонци, и идущата седмица заминаваме. — Не бих правил тая лудина, ако животът ми отиваше от малко-малко на добре. Измъчен съм от страшна неврастения! Ако не се отпийна в Македония — да ме претрепат или да се освежа — ще трябва може би сам да посегна на себе си: или да се отровя със спирт (от някое време насам аз пия така, както никога преди не съм пил). — Днес към 11 ч. ще ти дойда в Библиотеката. Ако можеш си спомни повече добро от нашата предишна дружба, та да забравиш всичко по-сетнешно — гледай, моля те, да те заваря сам, за да си поговорим по душа.

Кирил.“

Писмото, изглежда, е останало без отговор и срещата не се е състояла. Пенчо не намира никога кураж да прости на по-младия си събрат за обидата.

15 април 1920.

Срещам Кирил към 2 часа в градината на Медицинския паметник. Отивал той у проф. Мърквичка, художника, за да бъде довършен портретът му, захванат отдавна (гледах го в ателието на Мърквичка преди един месец, почти готов). Обажда ми, че по повод на несъстоялия се дуел от преди 3—4 дни госпожа Весела Панайотова, негова близка, която сега узнала за това, му съобщила пожеланието на сина си, когато заминавал за фронта, гдето паднал и убит. Младият Панайотов молел майка си, ако се случи нещо с него, да завещае къщата им за музей на Кирил Христов. Сам Кирил изказва по този случай желание, когато завърши дните си да бъде погребан в двора. Говори ми за това си желание съвсем спокойно, като за нещо обикновено, което може да обсъжда с близки като всяка делнична работа. По този случай става дума за стихотворението му в сп. „Слънце“, гдето се говори за глас отвъд гроба. Като му казвам, че това стихотворение ме е много трогнало, той забелязва, че и Симеон Радев не спал от вълнение като го прочел.

16 април 1920.

Говорейки за непълното или безсистемното образование на някои наши писатели, — Пенчо Славейков, Антон Страшимиров, Пею Яворов — Кирил мислеше: „Велик недостатък на тия хора е, че нямат прекаран режим.“

4 септември 1920.

Кирил ми донесе своя Кратък животопис на Иван Вазов, предназначен да се отпечата в сборника за юбилея на народния поет. Обажда ми, че преди три дни имал втора атака на сърцето си, след първата преди месец и половина. Ръцете и нозете му изсти-

нали, явили се бодежи в сърцето, единия си крак почувствувал като неподвижен — нещо твърде болезнено и опасно. Мисли, че трета подобна криза не би могъл да издържи. От това анормално разширение на сърцето идело изсъхването на ръцете му, което чувствувал и днес, както и потенето дори в хладно време. Гнети го мисълта, че може „да си отиде“ тъй ненадейно и скоро, имайки да каже още толкова много...

По повод на сборката от четири едноактни драми в стихове, писани преди 18 години и издадени сега под общия наслов „Празник в пламъци“, които дирекцията на Народния театър ми изпрати вчера за рецензиране, аз запитвам Кирил: от где иде този наслов. Обяснява ми, че и сам се не сеща как му е дошел на ум. Драмите предавали нещо тъй интимно и лично, неговите преживявания и борби като художник... „Мои празници са, ама парливи“. Обжегвали го пиесите като пламък.

17 септември 1920.

Днес, у дома, Кирил ми се оплаква отново от болките си в сърцето; бил до вчера пак зле, понеже преди 4—5 дена участвувал в банкета на младия майор Николаев и пил повечко. Когато аз го успокоявам, той се възбужда гневно, понеже не търпи да се умаловажават страданията му. Посочва ми подутите вени на челото си и ми припомня как още преди пет месеца д-р Паскалев го познал по вида му, че има разширено сърце, и препоръчал на приятелите му да го съветват за редовен живот.

После Кирил ми излага плана си за устройване на едно негово утро към края на ноември в Народния театър. Искал да получи така малко пари за заминаване в чужбина. Когато му забелязвам, че след Вазовия юбилей през октомври ще бъде може би неудобно да се прави втори такъв юбилей, макар и по-скромен, той забелязва недоволен: „Нима искате да стане късно?“ За да го успокоя, дадох му право и нещо повече — дори обсъдих с него проекта за издаване един сборник от статии за него по случая, който представлява собствено двадесет и пета годишнина от появата на първите му печатани стихове (месец май тази година!). Отиде си той доволен, че е наредено все пак нещо.

28 септември 1920.

За да се тури проектът за чествуване на поета в действие, споразумях се с двама негови приятели и почитатели, именно Димитър Подвързачов и Христо Цанков Дерижан. Съгласяваме се да привлечем и други приятели на Кирил, които да влязат в комитета за чествуването. По препоръка на самия Кирил, потърсихме за целта долуозначените лица, към които се обвърнахме с писмена покана. Поканата беше съставена от с а м и я Кирил. В ръкописа му аз внесох само думите „на нашия голям поет дан на признателност“ и надписът до поканените, които трябваше да се разпишат.

Ето самата покана, лично произведение на поета:

До Г-на Д-р С. Донеv, Ив. Мърквичка, Н. Николаев и Ст. Чилингиров.

Покана

Преди двадесет и пет години Кирил Христов написа първата своя сборка стихотворения, „Песни и въздишки“. През 1895 г. бяха публикувани, главно в сп. „Мисъл“, повечето от късовете на тая сборка, а в първата половина на 1896 г. излезе от печат и цялата книжка, с която младият поет зае едно от първите места в българската литература.

Подписаните проф. М. Арнаудов, Хр. Цанков и Дим. Подвързачов, близки приятели на Кирила Христов, вземахме инициативата да се отбележи от интелигенцията по

подобающ начин тази двадесет и пет годишна трудна в много отношения и пълна с големи горчила литературна дейност. За тая цел ние поканваме означените тука господа, да дойдат в събота 9 окт. 6 ч. сл. об. в кабинета на директора на Народния театър, за да обмислим как можем да отдадем дължимата на нашия голям поет дан на признателност.

Нека още в тази покана отбележим, че по изричното желание на Кирила Христов ознаменуването на неговата 25-годишна литературна дейност трябва да стане колкото е възможно по-скромно и по-интимно.

Д-р С. Донеv
Ив. Мърквичка
Н. Николаев
Ст. Чилингиров

Проф. М. Арнаудов
Хр. Цанков
Дим. Подвързачов

София, 28. IX. 920.

(Тези лица трябваше да се подпишат, че са прочели поканата.)

*

Във връзка с проектирания празник за Кирил Христов стои това мое писмо до министър Цанко Бакалов, изпратено тогава:

София, 5 октомври 1921:

Уважаеми г. Ц. Бакалов,

Ще ми простите, че Ви занимавам втори път с един въпрос, който Ви е на pewno съвсем ясен и по който смятам, че има пълно съгласие в разбиранията ни. Ако повдигам пак въпроса, то е, защото имаме да се справяме с един болен писател, здравето, живота и творчеството на когото не могат да Ви бъдат безразлични: едно, защото той е Ваш другар и съвременник, и друго, защото сте в състояние да извършите нещо за спасението му. Особено сега, когато почитатели и приятели Ви устройват един заслужен юбилей, аз смятам, че Вие бихте ни лишили от удовлетворението на писателската съвест, ако не сторите хубавия жест — да отдадете все тъй заслужената дан на нашия голям лирик, Кирил Христова. Известно Ви е добре, какво място заема той в новата ни литература: Вие като поет най-верно ще доловите цената на песните и на цялото му дело; известно Ви е тъй също, че той страда жестоко — и физически, от толкова недъзи, които го държат често на легло, и морално — от нашата апатия, оставила го в мизерия, него, комуто толкова дължи поколението ни. Мисля, уважаемия г. Бакалов, че тъкмо сега, когато Камарата току-що е отпуснала Вам един народен дар, Вие ще намерите — заедно с министра на просветата, г. Омарчевски, който също е проникнат от чувство на дълг към литературата ни и цени справедливо заслугите на Кирила — ще намерите най-сгоден повод, да изискате, настойчиво гласуването на една народна пенсия както за Кирила, така и за Вашия връстник Антон Страшимирова, който има също големи заслуги за нашия разказ и нашата драма и е един от малцината, които дават печат на нашето литературно време.

Уверен, че няма да претълкувате моето подсеждане, диктувано от дълга ми като професор по литература и като председател на писателския съюз, диктувано също и от уважение към Вас, аз оставам при надеждата, че Вашият юбилей ще ни донесе и радостта за заслужена награда на двамина от най-достоините Ви събратя по перо.

С най-сърдечен поздрав,

Ваш М. Арнаудов

5 ноември 1921.

Тази вечер се състоя премиерата на Кириловата драма *Боян магьосникът*, в поправена редакция.

Театърът беше наполовина празен, макар да беше съботен ден и началото на месеца. Кирил е поради това с понижено настроение и крайно раздражителен. В ложата на директора Хр. Дерижан той се държа възбудено и със сарказъм заявява, че ще напише една жестока драма, за да си отмъсти на публиката, отнесла се тъй пренебрежително към празника му. Щял за целта да избере най-силните места от дневника си *Време и съвременници*.

Прологът към драмата в новото ѝ издание е лишен от всеки драматизъм. Той внася още от самото начало на представлението някаква скука. Нататък играта на артистите е крайно лоша, пък и самата пиеса не бележи истинско драматическо темпо, протича без импulsивен живот. Публиката видимо е отегчена. Излизаме с Чилингиров разочаровани от лошата вечер, със скръб за Кирил, двойно нещастен поради материалния и моралния си неуспех.

9 ноември 1921.

Срещнах днес Кирил. Той е вече ободрен след несполуката на първото представление на пиесата си, понеже второто в неделя излязло, според него, много сполучливо: залата била пълна, артистите играли с ентузиазъм и авторът трябвало накрая да се яви на сцената, извикан от публиката. Като изтъквам слабостите на пролога на пиесата, Кирил се защищава с това, че артистите съдвквали стиховете и съвсем не чувствували основната идея, изразена там, именно: „този народ от добро не разбира, зле си връща за услугите“. Подобна мисъл била вложена и по-нататък в драмата, в устата на Сурсувул. Прологът не бил мудар и монотонен, понеже имало градация в случаите с болните, за които се говори.

Кирил се е отказал сега от идеята да пише жлъчна комедия, понеже се надява да преживее пиесата му 10 до 15 представления.

29 ноември 1921.

Дошел при мен, в литературния семинар на университета, Кирил ми разказва в присъствието на Михаил Кремен за осуетяването на юбилей си. От офицера Кънев, на служба при Фурту, френския дипломатически представител, Кирил узнал, че не били правени никакви постъпки от него пред българското правителство да не се устройва юбилей — с участието или без участието на правителството, все едно — и че Фурту бил готов да запита за това намесване на името му, ако станело нужда. От друга страна, Александър Дзизгов, който се познавал със сръбския пълномощен министър Ракич, известен сръбски поет, бил на мнение, че Ракич едва ли е могъл да предприеме постъпки от името на правителството си против юбилей на Кирил. Така че, мисли Кирил, ако нашият министерски съвет е решил да не се устройва юбилеят му по почин на министъра на просветата Стоян Омарчевски, това би могло да се дължи най-много на внушения от страна на Коста Тодоров, наш пълномощен министър в Белград. Все пак, Кирил добавя, че Венелин Ганев, който имал връзки с Пико, военния представител у нас на Франция, узнал от последния наскоро след осуетяването на юбилей му през месец май тази година, че Франция, дори без инициатива от сръбска страна, не би позволила подобно предизвикателство към съюзника си във

живата. Но Кирил вярва, че Пико в случая не говорел за сторена вече постъпка, а само за свое евентуално намерение.

Кирил иска: Писателският съюз да се заинтересува за въпроса и да узнае, какво върно има в съобщението на министра на просветата, че юбилеят бил забранен не по желание на правителството. Аз лично изказвам съмнение, дали Писателският съюз би желал да предприеме подобна анкета и дали един отказ от съюза за намеса във въпроса не би бил нова обида за Кирил. Сам Кирил смята, напротив, че това щяло да бъде благодарен материал за дневника му и окончателен повод да напусне той съюза. Кремен (секретар на съюза) забелязва, че тъкмо някои членове на съюза били много засегнати от Кирил и че не тяхната глупост, а тяхната вражда не би им позволила да проявят заинтересуваност от юбилея. Само след смъртта на поета щяла да се забрави личността му, за да остане пощаден поетът, като изчезне всяка вражда към него.

По този повод Кирил заговаря за своята справедливост към противниците си във Време и съвременници. Той каза буквално: „Даже към хора, които не заслужаватamoto щадене, съм до сантименталност нежен и мек.“ После, като става дума за грешки, които той е могъл да прави в живота си и които са пречели за правилната му оценка или са будили вражда, той забелязва: „В моя личен живот няма нищо недобро, нищо непочтено, от което утре да се срамувам. Има само една нервна безпощадност към глупостите, и тя е дразнела хората... И едно велико заблуждение е у ония, които са дирели да правят разлика между човека и поета. Грехът ми е само, че не съм правил концесии на глупостта.“

Той намира у противниците си някаква „бетонирана мания“ — и този израз, налучкан в момента на разговора, му се стори твърде щастлив.

5 декември 1921.

Преди няколко дни Кирил искаше, при разговора ни в университета, да се занимае Писателският съюз с изоставянето на юбилей му и аз обещах, като председател на съюза, да проверя при благоприятен случай в министерството на просветата как е станало това забраняване. Днес видях главния секретар на това министерство, д-р Филип Манолов, и от него узнах следното.

Френският представител Фурту се явил при министра на външните работи и му съобщил: Узнаваме, че ще се прави юбилей на Кирил Христов, на едно лице, което в свои стихове е величало Германия и нападало Съглашението, хулило е всякак една от нашите съюзници, Сърбия, и пр. Смятаме, че един негов юбилей, празнуван сега със или без участието на правителството, ще бъде предизвикателство към Съглашението и явен белег, че България не се е отказала от старата си политика. — Министерският съвет решил тогава, да не прави юбилей, толкова повече, че и в неговата среда някои били против ненавременното чествуване. Министър Омарчевски поръчал на Манолов да съобщи това на Кирил, като го замоли да не прави капитал и да не вдига шум около станалото. Когато Манолов съобщил това на Кирил, добавил, че запрещението е също такава намеса на чужденците във вътрешните ни работи, както и намалението на армията ни, и че всичко трябва да се понесе със стоицизъм, за да не се даде повод за нови обвинения срещу България. Кирил изслушал търпеливо това и се съгласил да преглътне горчивия хап, но на другия ден дошел възбуден, съсипан и почнал да негодува.

28 декември 1921.

Кирил дойде да ми прочете поканата на комитета по устройството на бенефиса му за края на януари 1922 г., после ми се оплаква за здравето си: пак болки, които имат връзка

с разширяването на сърцето. Говори ми за Време и съвременници, мемоарите си, от които бързал да завърши първия том, понеже другите шест тома били готови. В Търново той ще иска да чете на писателската седмица (гдето се каня да отида и аз) части от тях, както и нещо за художествените страни на народната песен и за Алеко Константинов.

Разказва ми още, че му се е натрапила идеята за една комедия в стихове и че искал да я работи още сега, ако не бил принуден да завърши мемоарите си. Сюжетът бил: един мъж, сериозен, но и с хумор, иска да издигне по-високо жена си, която била много ограничена. За тази цел той поставя в кабинета си един скелет, който да бъде *memento mori* за една жена, твърде отдадена на *memento vivere*. Но жената облича скелета в разни дрехи, за да не го вижда. Във втора сцена мъжът, сам жив скелет, подслушва жена си с нейния любовник, като е преместил скелета другаде и е застанал на негово място наметнат със старото палто, което било дотогава върху скелета. И ето, по едно време „скелетът“ тръгва към двойката... В трета сцена мъжът разбулва космогонически тайни, при гледката на звездното небе: какво сме ние, в сравнение с тази енигма?

Намерението на Кирил е да разнообрази ритма на стиховете според настроението и сцената. Ще реализира той в три действия най-строгата техника на Авонянус, Фрайтаг и други теоретици; ще даде лиризмъ и комизъм от най-чиста проба. Като го запитвам, как е дошел на идеята, той ми разказва, че първоначално мислел да пише фарс *П л а ш л о т о* — за едно плашило в нивата, зад което се е скрил някой, който подслушва влюбена двойка. Но после намерил сюжета вулгарен и, по някаква чудна асоциация, открил новите положения и характеристики, при дегизация от по-висок стил.

Като заговаря за противодействието, което иде от всички, когато трябва да предприеме нещо, той смята за виновник средата, с нейната неспособност да прецени таланта без злобата на посредствеността. Аз си позволявам да му изтъкна отговорността за много недоразумения на неговия характер, раздразнителен и обидчив. Той ми възразява, че обиждал някой само след много и дълго търпение и че по-скоро трябвало да се чудим на добродушието му.

Декември 1921.

В разговор върху някои общи въпроси на литературното творчество Кирил изказа мнението:

„Ако ме запитат за една дефиниция на творчеството, бих казал, че то е една по-висока степен на равновесие.“

Януари 1922.

Получих от Кирил в дар един голям негов портрет с надпис на лицевата страна: „Кирил Христов, 1 януари 1922 г.“ и с посвещение на обратната страна:

„На учения мъж и добрия приятел Михаил Арнаудов, който знае стойността на моето дело в едва мъждеещия живот на България и който много добре може да измери, каква сила на духа е нужна, за да се понася до последен час черната неблагодарност на един несправедлив и безкрайно зъл към своите избраници народ.“

София, 1 януари 1922.

Кирил Христов.“

(Нова забележка: този портрет предадох, заедно с други документи от Кирил, на Архивния институт при БАН.)

29 април 1922.

В разговор с Кирил върху мемоарните трудове на писатели и върху дневниците на братя Гонкур във Франция и Фридрих Хебел в Германия, от които аз черпех доста примери за психологията на поетическото творчество, Кирил забелязва за дневника си В р е м е и с ъ в р е м е н и ц и:

„Моят дневник не прилича нито на дневника на Гонкуровци, нито на тоя на Хебеля. Той е един обвинителен акт срещу неправдите, извършени към мен, и не за всички, а за някои от най-големите документи на атентата против мен и работата ми.“

*

16 юли 1922.

В Антологията на К. Христов, издадена от просветното министерство през 1922 г., която авторът ми изпрати с надпис: „На Михаила. София, 17. VII. 1922. Кирил“, е препечатана на стр. 104 епиграмата:

Прости го — македонец е; на въже
ще те играй, ще мами и ще лъже. . .
Покривай, че плачи,
откривай, че храчи.

Писана в 1902 г. и насочена против книгоиздателя Хр. Олчев, от когото Кирил се оплакваше, че бил ошетен материално, тя влиза отначало в Избрани стихотворения на Кирил от 1903 г., стр. 224. Тогава тя не бива забелязана от никого като обидна за македонците изобщо. Но Ал. Балабанов я използва в 1922 г., цитирайки я във вестника си Развигор, за да настрои македонците против поета, с когото бе влязъл в полемика. По повод на кампанията в печата, повдигната от Балабанов, аз отправих следното писмо до Кирил:

Своге, 16 юли 1922.

Драги Кириле,

Прочетох днес в Пряпорец една злобна бележка за твоята Антология, вдъхновена, както личи, от статията на Балабанов в предпоследния брой на Развигор (от вестниците научавам, че и в последния Развигор имало нещо ново против тебе). Мене еднакво ме възмущава както дръзкото отрицание на цялото ти дело (по милост или от хорски срам са пощадени няколко младежки твои стихове), така и поведението на Балабанов като денунциатор пред македонците. Колкото за първото, няма какво да се каже: то само пада, щом отрицанието е в такава абсолютна форма и преследва временната цел — да се угоди на известна пасмина критици, загрижени да те унищожат пред читателите. Но второто обвинение е наистина не само недостойно, но и пакостно, при нашите условия и нашенските обществени предубеждения. То прикрива най-низка злоба и е добре пресметнато. Чувствавайки, че няма как другояче да те компрометира — без много приказки и без доказателства — и скривайки същевременно своята фигура между невинно оскърбените македонци, за да се направи жертва на сатирата ти именно в тая точка, не повече, той сочи твоята ужасна несправедливост към поробения брат. Той добре знае, че не всички македонци попадат под ударите на сатирата ти, че ти имаш пред вид само известни герои на нашето време — измежду политиканите, хъшовете и литераторите — които всички се знаят и сочат, а не и хора като Димитър Матов или Гоце Делчев напр.; но тъй му отърва да предства работата. . . И към всичко това — прави те голям сподвижник на Омарчевски!

Не зная мислиш ли да реагираш на тая нова кампания — в моите очи жалка и безсилна за по-дълго време — но аз мисля, че ще сториш най-добре да обречеш на презрение

злобата и доноса и да подириш въздуха и тишината на природата, ако не си вече нягде към Костенец. Защо не дойдеш за ден-два в Своге? Не мога да ти обещаю много красота и поезия, а само малко почивка. Бих искал да поговорим за едно, за друго. Ако ти приляга, вземи трена в 7 ч. или 9 ч. заран и ела.

Твой предан

М. Арнаудов.“

(Това писмо е вписано в дневника на К. Христов Време и съвременници на К. Христов, том IX, който г-жа Ноеми Христова ми даде да прегледам в 1947 г.)

*

1 септември 1922.

Получих писмо от Кирил, изпратено ми в Своге и препратено тук, в София. Взема си сбогом, заминавайки за Германия. Отивам дома му, към 2 и половина часа, намирам квартирата му заключена. Отваря ми г-жа Панайотова, която случайно идеше от въвн. Каза ми тя, че Кирил бил страшно нервиран тази заран: трябвало вече да замине с влака за Лом, а се усипал, не го събудили, и той се сърдел много на г-жа П., заплашвайки я дори с убийство.

Намирам го доста отпаднал и външно и духом. Има намерение да замине за Иена, да постъпи на първо време в някой санаториум. Не ще се върне никога в България, дори ако гладува в чужбина. Разказа ми за мизериите, които му правели някои македонци: един от тях стрелял дори в прозореца на коридора му, когато го нямало в къщи. Излага ми историята на злополучната епиграма, която даде повод за враждебната демонстрация, подклаждана от Балабанов. Истината била тази. Когато Олчев издал в 1896 г. сборка на Кирил Песни и въздишки, отпечатал вместо уговорените две хиляди екземпляри пет хиляди. После, все той искал от Кирил да не препечатва ни едно стихотворение от сборката, докато не бъде разпродадено цялото ѝ издание. Ядосан силно, Кирил му писал тогава: — Ако всички македонци биха били като тебе, заслужават наистина да бъдат изклани от турците. Олчев му отмъстил тогава, като факсимилирал във вестниците писмото му в една част, без началото и края му, така че текстът да добие съвсем друго, укорно за македонците значение. Това било тъкмо когато излезли в навечерието на Коледа 1903 г. Избрани стихотворения. Три дни вестниците не излизали; македонците заплашвали Кирил, възмутени основателно; и чак след празниците Кирил оправил работата в печата.

Сега, след писаното в Развигор, и в. Македония писал в няколко броя против Кирил. Илинден обаче не отбелязъл нищо във връзка с епиграмата. Екземплярът на Антологията, по който Балабанов правел бележките си, бил зает от Ал. Божинов, карикатуриста, комуто Кирил бил дал един от първите три екземпляра на изданието. Подробно ми изложи Кирил разговора си с един селски учител, който с ентузиазъм застанал на негова страна в полемиката.

*

9 ноември 1930, Сливен.

Среща със Стефан Гидиков, роден на 8 октомври 1871 г., следвал в Париж и Брюксел и редактирал през 1897—1898 г. две годишници от списанието Ж и в о т. Разказва ми той следното:

С Кирил Христов се виждал често, било в Сливен, гдето Кирил идвал от Стара Загора, било в София, когато бил още ученик. Гидиков познавал поета като роднина на Стоян Киров (вуйчо на Кирил), който водел неговата сестра, поминала се още в 1901 г. Оставал Кирил по десетина дни в Сливен.

„Беше, разказва Гидиков, много своеобразен характер — буен, груб, малко парадоксален в разсъжденията си. В София сме се срещали по-често у вуйка му, който го съдеше пред мен за неговите безразсъдства, без да се стеснява. По-после Кирил започнал да гуляе... у него ме е шокирала винаги една недооценка на себе си: той говореше с една самоувереност... Писал ми е грубиянски писма, за сбирката си Т р е п е т и (издадена като премия на сп. Ж и в о т, 1897 г.), задето е отпечатана с грешки. Приказвали сме често около свадата му с д-р Кръстев: намирал съм, че не трябваше да реагира тъй силно; че това, що говори и върши, е безразсъдно и даже безчовечно; но никой не можеше да го убеди в противното. Себе си надценяваше и биваше груб към другите, нямайки познание, че противникът му може да бъде прав. Когато се хвалеше за своите любовни завоевания, отиваше до цинизъм и екзхибицизъм.“

*

21 октомври 1938.

Бях отбелязал в очерка си за първия голям етап в творчеството на Кирил (стр. VI в юбилейния сборник Кирил Христов от т. г.), че той е бил повлиян в Италия от поетите Стекети, Прати, Панцани и д'Анунцио. Кирил отрича това влияние, когато става днес у дома дума за наченките му в лириката. Той не бил чел в Италия ни Панцани, ни Стекети, влияел се е по-скоро от Данте, а още по-рано, в София, като ученик, от Пушкин и Лермонтов, особено от техните романи.

*

20 април 1941.

Получих днес, изпратена от София до мен в Княжево, последната поетическа сбирка на Кирил (адресът му: ул. Цар Самуил 2), с посвещението:

„На Михайла Арнаудов, със старото неизменно приятелство.“

София, 18. IV. 41.

Кирил Христов.“

*

20 септември 1942.

Кирил поръчал на г-жа Ноеми да ме повика по телефона и ми каже да ида при него, бил по-зле, искал да ме види.

Отивам в болницата, неделя след обяд. Намирам го потиснат духом, отслабнал. Оплаква ми се: „Чувствувам се изчерпан.“ Разговаряме за разни неща: за Раковски, за Македония... Постепенно той се ободрява, благодари ми, че съм му възвърнал доброто самочувствие. Говори ми за литературните си планове. Трябвало да довърши един дневник (в проза) за Костенецкия водопад: някогашни преживявания. Какъв е сега водопадът, какъв ще бъде Костенецкия водопад: очаквало се! Оплаква се от едно близко лице, някога, когато бъде открит наблизо нефт (очаквало се)! Оплаква се от едно близко лице, на което не станало приятно, когато напоследък му казал, че сам отивал по-добре, че ще оздравее. „Развали ми се (на това лице) настроението, мълкна...“ Като че ли му било желанието, да е поетът по-зле. Мразело то Ноеми. — Опитвам се да го разубея от подозрението, според казвам, че може би тъй му се е сторило, но не мога да го разубея от впечатлението, мен напълно безосновно (при погрешно тълкуване на мълчанието, изтекло от състрадание). Кирил обвинява това лице, че и то носело отговорност за здравето му, понеже откак се върнал от странство то го водело всяка вечер по кръчмите.

Това обвинение дойде по повод на забележката ми, че Кирил прекалява с пиенето; той се съгласява с мене; признава, че скланиял на ума на млади писатели и пиел наравно с тях до късно през нощта, забравяйки годините си.

Завчера изпратих на проф. Геземан характеристиката си за Кирил.

Декември 1942.

На екземпляра от пиесата си *Майстор и Дявол*, „сцени из живота на българите в началото на Х столетие“, излязла през 1939 г., която ми поднася сега, Кирил постави посвещението:

„На Михаил Арнаудов, възкресител на големи и малки от българското възраждане.

Красно село,

С приятелска преданост

Коледа 1942.

Кирил Христов.“

В този надпис личеше известно недоверие към трудовете ми, посветени на миналото. Те му се струваха пренебрежение към новата епоха. И в писма от по-рано той ме е подканял да поизоставя изследванията си върху личности от епохата на българското възраждане, за да мина към проучвания и оценка на съвременните писатели, мислейки преди всичко за самия себе си. Аз не бях обаче склонен да напусна при научните си интереси една епоха на „големи и малки“ български дарования, оформила духа на новите поколения и завещаваща ни големи морални и идейни ценности. За съвременните литературни постижения имаме вече кой да се грижи, при възможност за проучвания без особени мъки и ровене в архивното наследство.

22 февруари 1943.

Кирил ми съобщава, че характеризирал в поемата си *Чада на Балкана* княз Фердинанд въз основа на показания, които му бил дал на времето Стоян Михайловски. Думите на княза, приведени в поемата, били възпроизведени тъкмо по репликите между него и Михайловски към 1905—1906 г., когато Михайловски бил канен често у княза, за дълги беседи.

(Сравни сега и писаното по случая в *Затрупана София*, стр. 123.)

27 юни 1943.

Избор в Академията на науките на трети член (писател) в новооснования „Литературно-художествен клон“, покрай избраните по-рано Влайков и Елин Пелин. Повикани бяха на общото годишно събрание и трите клона за окончателно одобрение на новите членове. При гласуването за Кирил, най-неочаквано за мен, бяха подадени 13 положителни гласа от общия брой 26, според което той се сметна за пропаднал, понеже нямаше необходимите по закона две трети гласове с „да“. Резултатът беше толкова повече изненадващ, че в Историко-филологическия клон при гласуването всички бюлетини бяха „да“, без ни едно изключение с „не“ или бяла бюлетина. Такъв единодушен одобрителен избор беше нещо съвсем рядко в Академията и Кирил би имал пълно основание да разчита на безусловно потвърждение от най-високата инстанция. Смаян от получения отрицателен вот, аз изказах възмущението си от сторената неправда и поисках настойчиво повторен избор. Но такъв беше недопустим по правилника и така поетът стана жертва на някакво странно

недоразумение в мненията на академиците от другите два клона, естествено-научния и философско-обществения.

Веднага след провалянето на Кирил Елин Пелин ми заяви смутено, че бил гласувал за Кирил (нещо, което аз не повярвах), макар да не бе пожелал да приподпише доклада, който бях внесъл в заседанието на клона за избор на Кирил. (Подканен от мен да го подпише, за да има два необходими по правилника подписа, той отказа изпърво, после се съгласи, а накрай пак отказа, и тогава аз помолих секретаря на литературно-художественния клон, скулптора Лазаров, да се солидаризира с мене и се подпише вместо Елин Пелин.) Но проф. Романски тутакси ми обади, че Елин Пелин агитирал по-рано скришом в събранието да не бъде гласувано за Кирила! След закриване на заседанието Б. Филов, П. Стайнов (компонистът) и сам Елин Пелин (преди да съм узнал за изневяратата му към Кирил) ме придумват да се прехвърля аз от историческия клон в литературно-художествения, за да може той, поради провалянето на Кирил, да почне сам да избира нови членове. Заявявам, че не одобрявам сторената неправда и че не желая да спасявам едно положение, влошено не по моя вина.

Как да обади на Кирил печалната новина? Реших да ида веднага при него, за да не се измъчва той в неизвестност или да не чуе истината за провалянето си в обидна или опасна за здравето му форма, от друго. Заварих го в Овча купел легнал в стаята си на изток, от която се открива изглед към зеленината. В спокоен тон му заявих, че изборът се е отложил. — Как отложил, пита той? — Не се получи положителен резултат, казвам аз, понеже са гласували 13 за в полза и 13 за неизбирането на кандидата, и така се налага да се прави нов избор. — Значи, пропаднал съм! — въздъхва той. — Да, но може при нов избор да опитаме пак щастието си, обръщам аз разговора. За всеки случай, място за отчаяние няма. Напротив, ти трябва да проявиш сега самообладание и да си горд, че посрещаш спокойно такива удари. Спомни си, че Молиер и Балзак не са били удостоени да бъдат членове на Френската академия, гдето са били избирани толкова незначителни лица... — И Зола, прекъсва ме Кирил, не беше избран, макар да се представяше редовно! — Ти имаш, продължавам аз, твоето точно определено място в литературата ни и отказът на неколцина непосветени в делото ти, но повлияни от интригата и клюката на критиката, не може да ти напакости в нищо...

Кирил ме гледа с измъчен вид на лицето. Пипа си сърдечната област и забелязва, че сърцето пак почва да се обажда. Казвам му: — Бъди мъж! Не падай духом! Приемай и това ново нападение като нещо, необходимо за личния стил на живота ти!

Но той се бои за материалното си положение. Успокоявам го, че това, което би му дала Академията, ще го сторят негови почитатели, че лично аз ще се постарая да организирам издръжката му след като той след една година няма да бъде вече на служба: има хора, способни да жертвуват нещо за него.

„Впрочем, заявява той със сподавен глас, след няколко месеца няма да има нужда от нищо. Аз си отивам...”

И той ми благодари, че съм му предал новината в такава безопасна, мека, тактична форма. Опитвам се да го ободря — и вярвам, че съм успял в течение на час и половина (от 1 и половина до 3 ч.), преди да съм ходил у дома за обяд, да го запазя поне временно от дълбоко униние. Обещах му, на отиване, да го споходя пак.

14 юли 1943.

При Кирил, за да поговоря за отказа на Хаджиев от издателство „Хемус“ да се печата книгата му *Затрупана София*. Хаджиев му отказал под предлог, че издателството печатало сега шестдесет книги и че било трудно да се товари то с нови задължения към автори. Кирил ми беше писал вчера за тази неприятност, като памесваше в отказа, по свои подозрения, Ран Босилек и Елин Пелин.

Той се чувства по-добре, но е с понижено настроение. Разказва ми как неколцина негови приятели, с Димитър Митов, отишли при издателя Куюмджиев и го склонили да отпечата както *Затрупана София*, така и новото издание на *Чедана Балкана*. По този повод, и за да отговори на едно искане на приятелите си, Кирил е решил да отстрани всички анжамбмани в поемата си. „Как всички? — питам аз. Няма ли да се нахърни стилът й?“ Той отговаря: „Не всички, а само някои“, и добавя, че това било сравнително „лесна работа“. Аз намирам:

1. че анжамбманът изобищо не допуска чести злоупотреби с него, и
2. че ако Кирил разбута цялата поема, съставена вече с повече анжамбмани, той рискува да повреди.

Настава спор, дали един автор може да преработва основно старите си неща — както Кирил вярва, че има право — или пък че той е длъжен да се ограничи с малки поправки, за да не внася премного студена рефлексия и нова техника в неща, родени от друго въдъхновение. Кирил стои на своето мнение, аз на моето, и така се разделихме все пак най-приятелски и при хубаво настроение. Той ме изпрати късно от квартирата си до Овча купел.

*

1 февруари 1944.

Не бях ходил при Кирил в Овча купел от Коледа, преди бомбардировката на София на 10 януари. Не го намерих в къщи, не беше се завърнал още от града. Ето го след малко пристига към 3 часа, заморен доста от ходене и под силното впечатление от виденото. Обиколил много улици, за да има пълна представа за пораженията. Мислел да опише всичко като нова *Затрупана София*. Сега било още рано за такава работа. „Болно е, не се поддава още на художествено изображение“. Замислил е между другото една „ненаписана песен“ от Дантевия А д, в терцини, в която прашал на най-страшното място в ада главните виновници за ужасното човешко изстребление.

От десетина дни е разстроен доста — благодарение на една родственица, която била настанена у него, преди да замине за Кюстендил. Тя пиела и пушела и с това го предразполагала да върши същото, макар то да било опасно за него. Зарадва се, че не я срещнал днес, когато тя дошла от Кюстендил в София. Всяка нейна среща му носела досада и влошаване на болестта. Дойде след това друго едно близко лице, заедно с жена си. С него отношенията били по-добри, макар и то да знаело само да иска услуги (напр. да говори на министъра по избора му за ...). Това ми съобщи г-жа Ноеми преди завръщането на Кирил.

За изхода на войната Кирил е, както преди, песимист. Германия върви надолу и Хитлер ще увлече целия си народ, без да бъде спрян от близките си. Кирил желае да бъде повлиян в оптимистичен дух от събитията.

*

28 април 1944.

Отидох с приятеля си д-р Д. Чолаков при Кирил. Намерих го загърнат в палто, поради студеното и влажно време, и твърде отслабнал, пустал. Оплаква се, че бил пак але от някое време, че здравето му вървяло назад, че стигнал до 62 килограма тегло, нещо опасно при неговата конституция.

Говори ми по политическото положение: песимист относно Германия, предвижда близкия ѝ край, поради изчерпани човешки резерви. Заговори и за литературната си работа. Мисли да напише нова песен към Дантевия А д, за разрушена София. Бой се от Овча купел, гдето живее, понеже имало наблизко германци и паднали по-рано бомби. Жена му приготвила два куфара с дрехи, за да ги изнесе бързо при запалване на къщата.

За преводите си от чужди езици. Най-рано превел К а н и от Байрон и М а н ф р е д от същия. Превел ги от руски. Били твърде слаби. После превеждал М а н ф р е д от немски, като сравнявал с английския оригинал. Превеждал тази и други работи почти винаги по искане на книгоиздатели. Илия Миларов (директор на Народния театър) му предложил сто лева на действие за В и л х е л м Т е л. Тогава Кирил имал нужда от допълнителен доход, приел поканата. Директорът Божан Ангелов му поискал С и р а н о от Ростан, като нещо сценично. Чипевци (наследниците на Чипев) искали да преиздадат М а н ф р е д в първата му редакция, но той не се съгласил. Те му предложили тогава да пригответи нов превод. Дантевата П р е и з п о д н я превел, за да оправдае критиката си на Величковия превод.

Българският език като оръдие за творчество и за преводи. Намира го превъзходен. Като чел Ч е д а н а Б а л к а н а заедно с професор Геземан, последният постоянно изтъквал, как немците нямат някои сполучливи български форми и изрази. Свободното ударение и мъжките рими са едно много ценно качество на езика ни. Френски и полски език нямат мъжки рими, затова на тези езици Ф а у с т от Гьоте напр. губи енергията на мъжките си рими. Затова на френски и на полски стиховете се превеждат обикновено в проза. Като забелязвам на Кирил, че загубата на инфинитива у нас не е никаква придобивка, той не се съгласява с мене, намира, че инфинитивът бил излишен, подобно на падежите, и че вместо него езикът ни знае не само останки от инфинитива, като напр. „не може д о д и“, „можем к а з а“ и т. н., но и аналитични изрази. Той мисли дори, че може би липсата на литература у нас през няколко века е дала възможност на езика ни да се развие по-свободно и да отиде напред. По въпроса за достойнствата на езика ни той се е изказвал и в стихове и в статии.

9 май 1944.

При Кирил, заедно с лекаря д-р Д. Чолаков. Той е на легло. Става, оплаква се, че е все зле, че слабее. Показва ми една рентгенова снимка, на която личат опасни места в дробовете му. Бои се от туморни явления. Докторът се старае да разсее съмненията му. Кирил се сърди, както всякога, когато събеседниците не споделят страховете му за болестта. „Нямам нужда от успокоение, аз излагам нещата както са“, забелязва той. Като става дума за страха на някои приятели при последните бомбардировки на София, той твърди парадоксално, че най-страхливи били хората със здрави нерви и най-храбри — тези с разнебитена нервна организация. И привежда той примери с някакъв млад офицер в кооперацията, в която живее сам Кирил, който пръв бягал в полето при тревога.

Разговор на литературни теми. За достойнствата, т. е. бездарността на поети като С., с когото Кирил пак дружал, макар младият автор да му е писал обидно писмо във връзка със статията на Кирил за Пенчо. (Причината на дружбата, предполагам, е във връзка с очакваната премия от страна на Софийската община, гдето С. служи.) За техниката на драмата: Кирил знаел там няколко секрети, които давали възможност на всекиго да бъде добър драматик за сцената. Аз му възразявам иронично. За преводите на Ф а у с т, като отхвърля напълно превода на Балабанов, понеже Балабанов не подозирал нито-смяната на римите и на ритма, във връзка със съдържанието, нито необходимостта да се превежда точно.

Кирил не пише сега нищо свое, продължава да чете романи. Продължава и да пуши, което му вреди. И когато д-р Чолаков му препоръчва да прекрати пушенето, той отговаря: „Ще престана тя дни...“ Но аз не виждам никаква воля у него за подобно решение.

9 ноември 1947.

Три години и половина, след последната ми среща с Кирил.

Посещение у г-жа Ноеми К. Христова, в Овча купел, № 5 (кооперация).

Кирил починал на 7 ноември 1944 г., навечер, от рак в дробовете (в хилуса).

Ноеми ми прочете завещанието му от 1940 г., което я прави универсална наследница и с което подарява всичко свое на Общинската библиотека, София. Прочете ми и съгласителния договор с Анна и Владимир К. Христови от 1946 г., за трайната подялба на имот и доходи, оставени от К. Христов

Общината обявила, по искане на Ноеми, къщата, в която Кирил е живял в Овча купел, и която е собственост на Ноеми, за къща-музей. Ноеми пази в една държавна каса дневниците на Кирил, В р е м е и с ъ в р е м е н н и ц и. Мисли тя да издаде някои неговни работи, евентуално части от дневника му, доколкото не са засегнати там децата му и други живи лица.

Потвърдих ѝ, че ще ѝ донеса Кириловите ръкописи, оставени на съхранение у мене.

(Добавка от по-късно: Това сторих наскоро след посещението си, имам разписка от г-жа Ноеми за получаването от нея ръкописи на Кирил.)

23 декември 1964.

Получих от г-жа Ноеми следното писмо, датирано от 20. XII. 1964 г.:

Уважаеми професор Арнаудов,

Позволявам си да Ви пратя няколко страници спомени за последните месеци на живота на моя Кирил, които сте бил поискал, както ми пише синът на Кирил Христов, академикът д-р Владимир Христов.

Тези спомени са много скромни и непълни, но Вие ще ме извините. Паметта ми не е вече силна както по-рано, а желанието да възкръсвам тежки моменти и времена също не мога да усилвам, при слабите си нерви. Вярвам, че Вие ще бъдете снизходителни и ще се задоволите с това, което Ви пращам.

Благодаря Ви за живия интерес към това, което се отнася до живота и делота на Кирил Христов и Ви пожелавам много здраве, сили и успех във Вашата работа, особено в Новата Година 1965!

С учтив поздрав,

Ноеми К. Христова.

ПОСЛЕДНИТЕ МЕСЕЦИ ОТ ЖИВОТА НА КИРИЛ ХРИСТОВ.

През тия последни месеци Кирил се чувствувал много слаб и немошен, уморен и нервен. Той имаше — аз го разбирах много добре — постоянни болки, понякога и такива тежки състояния на сърцето, кризи, при които аз винаги бързах да потърся негов лекар или сестра (по-късно във Врачеш).

Запазих една бележка от лятото 1944 — още преди лекуването на Кирил в село Врачеш (Ботевградско). Беше преди едно съвещание с доктора Русев, какво да му кажа, когато дойде? Приготвям си главните точки, за да не забравя нещо: Кирил е обзет от отчаяние, той е решил да ускори края на живота си чрез небрежност — с помощта на бомбите, от които никога не бяга и не се предпазва от тях; никога няма намерение да бяга, да се спасява — това е вече подготовка към самоубийство... Той сам признава, една бомба отгоре ще му бъде, казва, добре дошла... Кирил пуши сега повече, отколкото му е позволено от

доктора. А като кашля, все посяга към сърцето. Той живее съвсем затворено, няма достатъчно въздух, а аз нямам достатъчно морално влияние върху него. Д-р Русев по може да му влияе със своя лекарски авторитет, да се лекува радикално, за да намери доверие към лекуването. Д-р Русев изобщо има в това отношение добро влияние върху него. Приятелите намират, че Кирил е много отслабнал. Ако мисли д-р Русев, че облъчването с рентгенови лъчи ще има успех, нека той сам решава, кога да се почне. Дано самия д-р Русев присъствува при пренасянето на Кирил в санаториума във Врачеш. Преди два месеца Кирил сам почна да се интересува за лечение в санаториума, — днес обаче той отблъсква всичко, което би значило той да се грижи за здравето си.

Летото на 44 — юли и август — прекарахме все пак във Врачеш; приятелите се погрижиха да бъде пренесен с болнична кола (преди всичко милия Петър Славински, който ни съпроводяше). Във Врачеш намерихме удобна стая при много добри хора, а Кирил беше всекидневно в най-грижливо лечение, предмет на грижите на отлични лекари и сестри. Няма да забравя също добрите сестри, които Кирил ценеше много; особено сестра Мара Владимирова го посещаваше често и му помогна с бърза помощ при не една криза, когато ние вече се отчайвахме.

Още пролетта на 1944 г. ние никак нямахме пролетно настроение. Не очаквахме нищо добро. Също и здравето на Кирил се възстановяваше много бавно. Трябваше да си наредим и приготвим някои неща за всяка евентуалност, и все отлагаме. Щях да се радвам, ако Кирил беше приел поканата на своя добър приятел, да заминем за едно село в Средна гора. По това време софийнци бяха в постоянно движение, пренасяха юргани, кревати и др., носеха си запаси храна от опустошените си жилища.

София имаше чуден вид. Магазините почваха да се отварят навсякъде след бомбардировките, но мляко се намираще най-лесно в центъра на града. Витрините и прозорците бяха повечето заковани с дъски; най-елегантните витрини имаха в средата на дъските едно миниаторно стъкло. Но настроението на всички оставаше потиснато. Кирил особено не се чувствуваше добре, наблюдавах неговото растящо безпокойствие. Не даваше да се продума за някакво пътуване при приятелите, не намирал сили в себе си за едно дълго пътуване, към непозната среда.

При все това се почудих на енергията му, с която (още през февруари 1944 г.) той с мене преместихме някои мебели — все по една част на библиотеката във всяка стая, а в хола оставихме само едно легло-пружина за евентуални гости — бежанци (нашата верна помощница Кръстанка и дъщеря ѝ Марийка). Тези две жени най-често преспиваха у нас, тъй като живееха по-близо до центъра на София и бяха в по-голяма опасност от бомбите.

Последни месеци на живота си Кирил прекара с мене, както е известно, в Овча купел. Той се стараше, въпреки своите болки, да си подрежда ръкописите и книгата, изобщо, сякаш на малкото столче при писалищната маса в своя малък кабинет, и се уморяваше от самото навеждане, а преди всичко от нравственото напрежение. След малко трябваше пак да си легне на кушетката в хола, между прозореца и главните врати на апартамента. Така и той можеше направо да гледа Витоша, която той много обичаше и често ми казваше: „Аз ѝ дължа още един цикъл сонети, на тая красавица! Не се виждаше много от нея, но все пак една част от величествените върхове.“

През целите 1—2 последни години на живота му аз бях особено загрижена за него, слушайки често от устата му такива намеци: „Трябва да се примириш, мила, че един ден ще изчезна. Не понасям вече този живот. Интересувах се, каква е най-леката смърт, и разбрах, че това е: измръзване. Когато дойде снегът, ще се разхождам из градината и ще легна някъде в мекия, бял сняг...“ Когато го възспирах да не мисли за такива страшни работи, той добавяше: „Ти ще се примириш... малко ще си поплачеш...“ Тя меланхолични настроения не бяха нови за мен, но през последната година те зачестяваха, сигурно наред с усиляването на болките и на грижите за ръкописите му. Сигурна съм, че много и различните лекарства, които той трябваше да взима вече дълго време, наистина за облекчение, все пак понижаваша неговата жизнерадост и неговата енергия, които той притежаваше по-рано.

Безспорно — всички лекари, които го лекуваха, му бяха едновременно приятели или почитатели, и правеха всичко за да намалят мъките му. Не ще забравя напр. как д-р Б. Бойчев му донесе един ден, освен съвет и лекарство, също и една хубава буца прясно масло и едно канче пчелен мед. Тогава такива работи бяха мъчно достъпни. Кирил беше много трогнат тогава.

Болките, които се обаждаха често, както Кирил казваше, в раменете му, той ги приписваше на новите гумени тиранти, които го притискали, а може би той знаеше вече каква страшна болест се развива в него, но искаше да заблуждава мене, уж че не разбира от какво друго би идвали тия постоянни болки. Само да ме успокоява!

За най-последните седмици и моменти не искам вече да си спомвам с всички подробности. Това, което преживях, и което той стоически е понасял — вече без роптание — нека никой не съживява — това се понася само еднаж в живота. Кирил вече не можа нищо да яде, нито да пие, без да усеща някаква вътрешна пречка и болки. Агонията му трая няколко часа, и още преди да настъпи тя той показва своята безкрайна нежност към мене, — и след това угасна; не чух нито вик, нито стон...

Както сам той беше желал, така си отиде:

И ново се желане буди в мен:
Да си замина аз през есен ясна,
Да бъде слънчев сетния ми ден
И с кървавий му залез да угасна.

Ръка да се не свива на пестник
И моята изстрадала душица
да отнесе с себе плахий клик
На закъсняла към гнездото птица.

(Из сборката — Кирил Христов, Последни пожари, „Желание“)

15. XII. 1964

Ноеми К. Христова